

ISSN 2521-1331

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Milli Müdafiə Universiteti

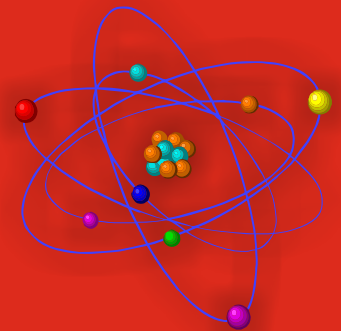
REPUBLIC OF AZERBAIJAN
MINISTRY OF DEFENCE
NATIONAL DEFENCE UNIVERSITY

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

NATIONAL SECURITY
AND MILITARY SCIENCES

Scientific-practical journal

Elmi-praktik jurnal

№ 2(8)

Bakı – 2022

ISSN 2521-1331

**Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Milli Müdafiə Universiteti**

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

Elmi-praktik jurnal

Cild 8, №2, 2022-ci il

**Azerbaijan Republic Ministry of Defense
National Defence University**

NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES

Scientific-practical journal

Volume 8, №2, 2022

Bakı – 2022

“MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR”
JURNALININ REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor – m.t.h.e.d., professor, e.o. polkovnik Həşimov Elşən Qiyas oğlu;
Məsul katib – polkovnik-leytenant İskəndərov Xəyal İbrahim oğlu;
Dil və üslub üzrə redaktor – Mirzəliyeva Aytən Akif qızı.

Redaksiya heyətinin üzvləri:

- general-leytenant, professor Heydər Piriye; – hüq.e.d., prof., polis polkovniki Etibar Əliyev;
- general-leytenant Azər Əliyev; – m.t.h.e.d., professor, polkovnik Bəbir Quliyev;
- akademik Əli Abbasov; – m.t.h.ü.f.d., dosent, polkovnik Arif Həsənov;
- akademik Telman Əliyev; – tar.e.d., professor Nurulla Əliyev;
- tex.e.d., professor Əminəğa Sadıqov; – iq.e.d., professor Rasim Həsənov;
- siy.e.d., professor Elman Nəsirov; – tar.e.d., dosent Mehman Süleymanov;
- tex.e.d., professor Əsgər Tağızadə; – tex.ü.f.d., professor Əziz Talıbov;
- f.-r.e.d., professor Mirzə Qurbanov; – f.-r.ü.f.d., dosent Elxan Səbzəyev;
- tex.e.d., professor Nadir Ağayev; – f.-r.ü.f.d., dosent Ədalət Paşayev;
- tex.e.d., professor Vaqif Qasimov; – f.-r.ü.f.d., dosent Arzuman Həsənov;
- psi.e.d., professor Elnarə Şəfiyeva; – fil.ü.f.d., dosent Sədi Sadiyev;
- bio.e.d., professor Elimxan Cəfərov; – siy.e.ü.f.d. Vüqar Məmmədzadə;
- tex.e.d., professor Bayram İbrahimov; – tibb ü.f.d. Surxay Məmmədov.
- r.e.d., professor Etibar Pənahov;

“Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər” jurnalının
beynəlxalq redaksiya heyəti:

- tar.e.d., professor İbrahim Ethem Atnur (Türkiyə);
- tex.e.d., professor Georgiy A. Kuçuk (Ukrayna);
- hüq.e.d., professor Georgi Çiladze (Gürcüstan);
- hərbi.e.d. Sergey P. Yaroş (Ukrayna);
- sos.e.ü.f.d., professor Vojieç Quzeviç (Polşa);
- sos.e.ü.f.d., professor Alba Iulia Popescu (Rumıniya);
- siy.e.ü.f.d., dosent Pyotr Qavliçek (Polşa);
- ped.ü.f.d., dosent Andrey Pieçivok (Polşa);
- tex.ü.f.d., dosent Ayhan Aytaç (Türkiyə);
- tex.ü.f.d. İqor Linkov (ABŞ);
- tar.ü.f.d. Svetlana Pavlovskaya (Ukrayna)
- bey.m.ü.f.d. Nikoloz Esitaşvili (Gürcüstan).

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

Jurnal 09.07.2015-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınıb. Qeydiyyat nömrəsi: 3991.

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Milli Müdafiə Universiteti.

Ünvan: AZ1065, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Yasamal rayonu, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərciyi, Milli Müdafiə Universiteti, Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu.

E-mail: mmu-heti@mod.gov.az

“NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES”
JOURNAL EDITORIAL BOARD:

Editor-in-chief – ScD in nat.sec.mil.sc., professor, reserved colonel Hashimov Elshan Giyas;
Executive secretary – lieutenant-colonel Iskandarov Khayal Ibrahim;
Language and stylistic editor – Mirzalieva Aytan Akif.

Editorial Board:

- lieutenant-general, prof. Heydar Piriev;
- lieutenant-general Azer Aliev;
- academician Ali Abbasov;
- academician Telman Aliev;
- ScD in tech. sc., prof. Aminagha Sadigov;
- ScD in pol. sc., prof. Elman Nasirov;
- ScD in tech. sc., prof. Asgar Taghizadeh;
- ScD in phys.-math., prof. Mirza Gurbanov;
- ScD in tech. sc., prof. Nadir Aghaev;
- ScD in tech. sc., prof. Vagif Gasimov;
- ScD in psych., prof. Elnare Shafieva;
- ScD in biology, prof. Elimkhan Jafarov;
- ScD in tech. sc., prof. Bayram Ibrahimov;
- ScD in math. sc., prof. Etibar Panahov;
- ScD in law sc., prof., colonel Etibar Aliev;
- ScD in nat.sec.mil.sc., prof., colonel Babir Guliev;
- PhD in n.s.m.sc., assoc. prof. colonel Arif Hasanov;
- ScD in history, prof. Nurulla Aliev;
- ScD in economics, prof. Rasim Hasanov;
- ScD in his., assoc. prof. Mehman Suleymanov;
- PhD in tech. sc., prof. Aziz Talibov;
- PhD in phys.-math., assoc. prof. Elkhan Sabziev;
- PhD in phys.-math., assoc. prof. Adalet Pashaev;
- PhD in phys.-math., assoc. prof. Arzuman Hasanov;
- PhD in philology Sadi Sadiyev;
- PhD in pol. sc. Vugar Mammadzada;
- PhD in medic. sc. Surkhay Mammadov.

“National Security and Military Sciences” journal
International Editorial Board

- ScD in history, prof. Ibrahim Ethem Atnur (Turkiye);
- ScD in technical sciences, prof. Georgiy A. Kuchuk (Ukraine);
- ScD in law, professor Georgi Chiladze (Georgia);
- ScD in military sciences Sergey P. Yarosh (Ukraine);
- PhD in social sciences, professor Wojciech Guzewicz (Poland);
- PhD in social sciences, professor Alba Iulia Popescu (Romania);
- PhD in political sciences, assoc. prof. Piotr Gawliczek (Poland);
- PhD in pedagogical sciences, assoc. prof. Andrzej Pieczywok (Poland);
- PhD in technical sciences, assoc. prof. Ayhan Aytac (Turkiye);
- PhD in technical sciences Igor Linkov (USA);
- PhD in history Svetlana Pavlovskaya (Ukraine);
- PhD in international relations Nikoloz Esitashvili (Georgia).

While using any kind of material given in “National security and military science” you should refer to the journal.

The journal was registered on 09.07.2015 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Registration Number: 3991.

“National security and military sciences” journal has been included in the list of recommended publications by Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of main theses of scientific researches.

Founder: National Defence University.

Address: AZ1065, Republic of Azerbaijan, Baku, Yasamal district, “Girmizi Sherg” military settlement, National Defence University, Military Scientific Research Institute.

E-mail: mmu-heti@mod.gov.az

MÜNDƏRİCAT

HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR

**Silahlı Qüvvələrdə logistik infrastrukturun
tətbiqi üzrə beynəlxalq təcrübə**

Bəxtiyar Quliyev..... 7

Pilotsuz uçuş aparatından hədəfin koordinatlarının təyin edilməsi

Elşən Həşimov, Elxan Səbzəyev, Bəhrüz Hüseynov..... 15

Qafqaz İslam Ordusunun yaranmasını şərtləndirən hərbi-siyasi şərait

Bəxtiyar Ersoy..... 19

**Kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında
təlim texnologiyalarının rolu**

Hikmət Həsənov, Rəşad Tahirov..... 30

HƏRBİ-XÜSUSİ ELMLƏR

Cümhuriyyət Ordusunda milli kadr siyasətinin təhlili

Atamalı Şahbazov..... 37

About another commitment

Salome Khizanishvili, Tinatin Kropadze..... 48

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Azərbaycanın hərbi diplomatiyası: keçmişə baxış

Xəyal İskəndərov, Sədi Sadiyev..... 54

HƏRBİ TƏBABƏT

Ürəyin işemik xəstəliyinin erkən diaqnostikası problemi

Aysel Məsimova..... 62

CONTENTS

MILITARY THEORETICAL SCIENCES

International experience in the implementation of logistic infrastructure in the Armed Forces

Bakhtiyar Guliyev 7

Mathematical aspects of the definition coordinate of detected target

Elshan Hashimov, Elkhan Sabziev, Bahruz Huseynov 15

The military-political conditions that led to the creation of Caucasian Islamic Army

Bahtiyar Ersoy 19

The role of pedagogical technologies in formation of leadership skills of cadets

Hikmat Hasanov, Rashad Tahirov 30

MILITARY SPECIAL SCIENCES

The analysis of national cadre policy in the Army of Azerbaijan Democratic Republic

Atamali Shahbazov..... 37

About another commitment...

Salome Khizanishvili, Tinatin Kropadze..... 48

NATIONAL SECURITY

Azerbaijani military diplomacy: a look at the past

Khayal Iskandarov, Sadi Sadiyev..... 54

MILITARY MEDICINE

The problem of early diagnosis of coronary heart disease

Aysel Masimova 62

UOT 355/359

SİLAHLI QÜVVƏLƏRDƏ LOGİSTİK İNFRASTRUKTURUN TƏTBİQİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

polkovnik Bəxtiyar Quliyev

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

E-mail: baxtiyar1978@bk.ru

Xülasə. Məqalədə NATO ölkələrinin, o cümlədən ABŞ, Almaniya, eləcə də Çin, İsrail və Rusiyanın Silahlı Qüvvələrində logistik mexanizmlərin tətbiqi praktikasını və metodologiyasının təhlili verilir, Avropa ölkələrinin nəqliyyat və logistika sistemi üçün xarakterik xüsusiyyətlər tədqiq edilir, Avropa İttifaqı ölkələrinin təcrübəsi əsasında logistikanın idarə edilməsi və inkişafı sahəsində əsas modellər təqdim olunur.

Açar sözlər: logistika, logistik infrastruktur, Silahlı Qüvvələrin maddi-texniki təminat sistemi, logistika mərkəzi.

Giriş

2020-ci il Vətən müharibəsinin nəticələri göstərdi ki, regionda baş verən proseslər Silahlı Qüvvələr qarşısında duran vəzifələri daha da artırır və mürəkkəbləşdirir. Belə ki, müharibədən sonra Silahlı Qüvvələrin ölkə ərazisində daha geniş şəbəkə üzrə yerləşdirilməsi və dövlət sərhədlərinə yaxın dislokasiya olunan qoşunların mərkəzi təminat obyektlərindən uzaqlaşması maddi-texniki təminat sisteminin təkmilləşdirilməsini aktual edir. İkinci Qarabağ müharibəsinin, eləcə də son dövrlərin lokal münaqişə və müharibələrinin, o cümlədən Rusiya–Ukrayna müharibəsinin təcrübəsi göstərir ki, Silahlı Qüvvələrin effektiv fəaliyyəti üçün vacib amillərdən biri də müasir tələblərə cavab verən maddi-texniki təminat sisteminin olmasıdır.

Maddi-texniki təminat sahəsinin təhlili Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində vahid maddi-texniki təminat sisteminin müasir logistika metod və prinsipləri əsasında təkmilləşdirilməsi probleminin elmi əsaslarla həllini hərbi elmi qarşısında bir vəzifə kimi qoymuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrini təşkil edən qanuni silahlı birləşmələrin [1] hər birində maddi-texniki təminat sistemi avtonom fəaliyyət göstərir. Bu sistemlərin fəaliyyətinin mərkəzləşdirilmiş şəkildə təşkili və onların vahid mərkəzdən idarə edilməsi məsələsi hələlik öz həllini tapmamışdır. Qeyd edilən səbəbdən maddi-texniki təminatda iqtisadi, texniki və hərbi sahələr üzrə yaranmış problemlər Silahlı Qüvvələrdə logistikalaşmanın aparılmasını şərtləndirir.

Logistika elminin inkişafı və onun nəticələrinin tətbiqi Qərbi ölkələrinin hərbi qurumlarında daha çox təşəkkül tapmışdır. Logistika elmi təkcə Silahlı Qüvvələrin maddi-texniki təminat sistemində deyil, habelə qüvvələrin idarə edilməsi, maliyyə axınlarının tənzimlənməsi, informasiyanın, müxtəlif sahələr üzrə məlumatların toplanması, emalı və ötürülməsi sahələrində də tətbiq olunur. Bu baxımdan NATO ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsi məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Silahlı Qüvvələrdə logistik infrastrukturun işlənməsi üzrə beynəlxalq təcrübə

ABŞ hərbi rəhbərliyi öz qoşunlarının döyüş effektivliyini davamlı olaraq təmin etmək üçün optimal maddi-texniki təminat sistemi yaratmışdır. Dünyanın müxtəlif yerlərində dislokasiya olunmuş qoşunların təminat növləri “şəbəkə mərkəzli” döyüş əməliyyatları konsepsiyasına uyğunlaşdırılmışdır. Bu konsepsiya müasir müharibə iştirakçılarını vahid şəbəkəyə birləşdirməklə, birləşmələrin döyüş qabiliyyətini artırmaq məqsədi daşıyır [2]. Qeyd edilən əsərdə qüvvələrin idarə edilməsi və təminatın təşkili ilə bağlı məsələlər barədə geniş məlumat verilsə də, logistik mexanizmlərin tətbiqi praktikasını və metodologiyasını barədə informasiyaya rast gəlinmir. Maddi-

texniki təminatın planlaşdırılması, icrası və idarə edilməsi üzrə funksiyaların təşkili prinsipləri və qanunauyğunluqları əsərdə öz əksini tapmamışdır.

ABŞ Ordusunda logistik proseslərə rəhbərlik edən baş logistika idarəsi son elmi-texniki nailiyyətlərə əsaslanaraq strateji logistika planı hazırlamışdır [3]. Baş logistika idarəsinin hazırladığı bu planın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qoşunların və yüklərin dünyanın istənilən nöqtəsinə 96 saat ərzində çatdırılması təmin edilsin. Qeyd edilən fəaliyyəti təmin etmək üçün hazırlanan plan hərbi birlik və birləşmələrin, eləcə də bütün növ nəqliyyat müəssisə rəhbərlərinin hərəkətini ətraflı təsvir edir. J.S.Hesterin əsərində hərbi logistikanın təyinatı müəyyənləşdirilir, ABŞ-ın dünyadakı logistika planları ətraflı təsvir edilir, “şəbəkə mərkəzli” müharibələr nəzərə alınmaqla mövcud logistika sisteminin modernləşdirilməsi metodologiyası təqdim olunur [4].

ABŞ Nəqliyyat departamenti tərəfindən hazırlanmış sənəddə nəqliyyatı idarəetmə planının strategiyasını qiymətləndirmək üçün mümkün yanaşmalar və bu strategiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodu təqdim olunur [5].

Bəzi mənbələrdə qeyd edilir ki, NATO blokuna daxil olan ordularda texniki təminat məsələləri qoşunların texniki təminatının effektivlik göstəricisi döyüş bölgəsində istifadə edilən silah və texnikanın THƏ (texniki hazırlıq əmsalı) ilə xarakterizə olunur [6; 7]. Bu baxımdan texniki təminatın əsas vəzifələrindən biri nasaz vəziyyətdə olan silah və texnikanın operativ şəkildə bərpa edilməsinə yönəldilmişdir.

Yuxarıda göstərilən mənbələrdə NATO-nun quru qoşunlarında texnikanın təmir növləri, onların klassifikasiyası, həcmi, əmək tutumu, keçirilmə ardıcılığı, hansı bölmələr tərəfindən icra olunması və s. barədə məlumatlar verilmişdir [6; 7]. Mənbələrin təhlilindən görünür ki, əməliyyatlar zamanı texnikanın təmiri, qoşunların əməliyyat düzülüşünün bütün dərinliyi boyu aparılır. NATO qoşunlarının təmir bölmələri kifayət qədər böyük tərkibə malikdir. NATO strukturlu diviziyanın təmir taboru bir döyüş günü ərzində sıradan çıxan və həcminə görə qoşun təmiri tələb edən texnikanın 75%-ni bərpa edə bilən (48–72 saat müddətində) 70-ə qədər təmir-təxliyə qrupu ayırmaq imkanına malikdir. Ümumilikdə, bu məqsədlə ABŞ piyada diviziyası 150–165, mexanikləşdirilmiş diviziya 215–225, tank diviziyası isə 220–230-a qədər qrup ayıra bilər. Texnoloji cəhətdən daha müasir təchizatı olan Almaniya FR Ordusunda bu təmir qruplarının sayı qeyd edilən sayla müqayisədə nisbətən azdır, lakin imkan baxımından üstündür.

M.Peçina sistemlərin müdafiə və əməliyyat planlaşdırma prosesində logistik informasiya məsələlərini tədqiq etmişlər. İnformasiya dəstəyi NATO-nun Logistik Funksional Sahə Xidmətləri Logistik Sistemləri vasitəsilə təmin edilir. Müəlliflər logistik informasiya dəstəyini yaxşılaşdırmaq üçün NATO-da mövcud informasiya mühitinin modernləşdirilməsinə və gələcəkdə mövcud informasiya sistemlərini əvəz edə biləcək, məlumat dəstəyini optimallaşdıracaq və NATO daxilində logistika əməliyyatlarının koordinasiyasına imkan verəcək layihənin hazırlanmasını təklif edirlər [7].

S.S.Keshkamat, J.M.Looijen və M.H.Zuidgeestin əsərində alternativ yolların seçilməsində birbaşa ekoloji və sosial-iqtisadi mülahizələri nəzərə alan planlaşdırma sistemi təqdim edilir [8]. B.Hylen., D.Barta və E.Czermaskinin “Nəqliyyat və Logistika” adlı tədqiqat işində Avropa nəqliyyatının bütün sahələrində maraqlı tərəfləri cəlb etmək üçün bir platforma (TRANSFORUM layihəsi) təqdim olunur [9].

Qoşunlarda yükdaşımaqların idarə olunması və bu sahədəki logistika problemlərinə həsr edilmiş bir sıra xarici ədəbiyyatın təhlilinə nəzər salmaq.

A.Szmelter logistika konsepsiyasına əsaslanan mürəkkəb bir sistemin idarə edilməsi üsulları barədə ümumi məlumat verir [10]. Sözügedən sistem hərbi təyinatlı yüklərin qlobal təminat şəbəkəsində daşınmasını təmin edən sistemdir. Bu mənbədə onlarla müasir əsəri təhlil edən müəllif logistika strategiyasının əsas elementlərini açıqlayır və logistika idarəçiliyində universal bir yanaşmanın olmadığını göstərir.

K.M.Raonun əsəri qoşunlarda logistika əməliyyatlarının idarəetmə şəbəkəsinin öyrənilməsi üzrə ədəbiyyatın təhlilinə həsr edilmişdir [11]. Bu əsərdə belə qənaətə gəlinir ki, müasir dövrdə yük anbarları şəbəkəsinin və logistika idarəetmə sxemlərinin işlənməsində “yaşıl” logistika prinsipləri

mütləq nəzərə alınır.

X.Yanq təminat şəbəkələrinin tədqiqinə, bu şəbəkələrin iyerarxik təsnifatlandırılmasına, habelə yüklərin paylanması logistik problemlərin araşdırılması məsələlərinə baxmışdır [12]. O, MTV-nin (maddi texniki vasitələr) paylanmasına yüklərin istehsalçıdan vasitəçiyə, vasitəçidən istehlakçıya çatdırılması prosesi kimi baxır. Müəllif qeyd edir ki, bu proses minimal xərclərlə yüklərin böyük həcmdə daşınmasını, habelə məhsulun əlçatanlığını təmin edir. Bundan əlavə, mənbədə qeyd olunur ki, yüklərin paylanması ayrıca bir şirkət tərəfindən həyata keçirilə bilər. Belə şirkətin fəaliyyəti yalnız qısa və orta məsafələrdə effektiv olur. Lakin yüklərin uzaq məsafələrə paylanması bir neçə şirkətin logistik fəaliyyəti nəticəsində səmərəli ola bilər ki, bu da logistika ilə məşğul olan şirkətlər ittifaqının yaradılması, birgə fəaliyyət haqqında müqavilələrin bağlanması ilə mümkündür. Logistika sistemindəki proseslərin dinamikası, bütün paylama şəbəkəsini təkmilləşdirir və bu da öz növbəsində yüklərin artmasına səbəb ola bilər. Əsərdə əməliyyat səviyyəsində logistikanın təşkili məsələlərinə də baxılmışdır. Əsas nəticə kimi daşımaların modelləşdirilməsi metodlarının inteqrasiyasını və bu istiqamətdə davamlı inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasını təmin edəcək tədqiqatların aparılmasına ehtiyac olduğu vurğulanır.

A.Maraskon qoşunlarda logistika vəzifələrinin xüsusi logistika şirkətləri tərəfindən icra olunması məsələsini tədqiq etmişdir [13]. O, yüklərin uzaq məsafələrə və mərkəzi tabelikdə olan anbarlar arasında daşınması prosesinə xüsusi logistika şirkətlərinin cəlb edilməsinin üstünlüklərini əsaslandırır, bu sahədə aparılan tədqiqatların metodologiyasını təsnifatlandırır.

J.Shen, V.Xiaohui və H.Meilingin əsəri logistikanın davamlı inkişafı ilə bağlı xarici ədəbiyyatın təhlilinə həsr edilmişdir [14]. Mənbədə qeyd olunur ki, hazırda logistika məkanında iki əsas istiqamət müəyyənləşdirilib: yığılma (logistika vasitə və funksiyalarının coğrafi cəmləşməsi) və genişlənmə (mərkəzdən periferiyaya hərəkət). Logistika məkanının inkişafı nəqliyyat marşrutlarının dəyəridən, nəqliyyat sıxlığından, marketinq tələblərindən və dövlət siyasətindən asılıdır. Bu mənbənin məqsədi, tədarükçülərin məlumat bazaları, tədqiqat metodları, nəzəriyyəsi və davamlı inkişaf strategiyası modelləri də daxil olmaqla, logistika sahəsini öyrənməkdir.

Logistika infrastrukturunun hərbi sahədə tətbiqi və inkişafı istiqamətində Çin Ordusunda da geniş tədqiqatlar aparılır. Logistika infrastrukturunu aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulmuş modelə uyğun olaraq təşkil edilir: sürətli qərar qəbul etmə, tələbatın qısa zamanda yüksək keyfiyyətlə və tam həcmdə təmin edilməsi, məhsulun optimal qiyməti və onun daşınmasının optimal xərclərlə həyata keçirilməsi [15]. Əsərdə İKT-nin (informasiya-kompüter texnologiyaları) geniş şəkildə tətbiq edilməsi, ordu (korpus) kimi hərbi birləşmələrin və onların fəaliyyət istiqamətlərində yerləşən qruplaşmaların arxa cəbhə xidmətləri üzrə təminatı modeli əsaslandırılır.

Dünyanın ən böyük müasir ordularından olan İsrail Ordusunda idarəetmənin bütün səviyyələri müasir telekommunikasiya və kompüter sistemləri ilə sıx əlaqələndirilmişdir. İsraildə güclü hərbi sənaye yaradılmışdır ki, bu sənaye ordunu bütün növ texnika, o cümlədən MTV ilə təmin edir. Hərbi sənaye, habelə ordunun təminatı arxa cəbhə qoşunları tərəfindən həyata keçirilir. Bu baxımdan İsrail Ordusunda logistika məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Bütün təminat və logistika məsələlərinin həlli ordunun Maddi-Texniki Təminat İdarəsinə və onun struktur bölmələrinə həvalə olunmuşdur. Maddi-Texniki Təminat İdarəsinin funksiyaları geniş olduğundan onun tərkibindəki şəxsi heyətin sayı döyüşdə iştirak edən şəxsi heyətin sayından 7 dəfə çoxdur [16].

İsrail Ordusunda logistika bölmələri bütün hərbi birləşmələrin strukturunda nəzərdə tutulmuşdur. Bu bölmələr real tələbat nəzərə alınmaqla strukturlaşdırılmış və onların tərkibi müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, diviziyada maddi-texniki təminatın həyata keçirilməsi üçün xüsusi alay vardır. Bu alay bütün növ təminatı təşkil edir və onun tərkibində lazımi sayda texnika və digər avadanlıqlar mövcuddur. Alayda olan yük avtomobillərinin sayı 700-dən çoxdur. İsrail Ordusunun briqadalarında olan maddi-texniki təminat bölmələrinin ştat strukturu ənənəvi quruluşa malik olsa da, şəxsi heyətin sayına və texniki təchizatına görə onlar daha geniş imkanlara malikdirlər.

İsrail Ordusunda maddi-texniki təminat sisteminin idarə edilməsi tam avtomatlaşdırılmışdır. İdarəetmənin və nəzarət sisteminin avtomatlaşdırılmasında məqsəd hərbi hissələrdə maddi-texniki

vəziyyət barədə məlumatları dəqiq və real vaxt rejimində əldə etmək olmuşdur. Bununla yanaşı, bütün arxa cəbhə xidmətləri yeni logistik uçot və nəzarət sisteminə keçirilmişdir. Mərkəzi informasiya sistemi vasitəsilə anbarlarda olan yüklərin uçotuna real vaxt rejimində nəzarət edilir. Belə ki, daşınan bütün yüklər mikroçiplərlə, hərbi yüklər üçün bütün konteynerlər və qablaşdırma materialları isə passiv mikroçipidentifikatorlarla təchiz olunur.

İsrail Ordusunun maddi-texniki təminat sistemində yaranmış nəhəng informasiya selinin emalı üçün resursların planlaşdırılması sistemindən (Enterprise resource planning (ERP)) – geniş istifadə edilir. Maddi-Texniki Təminat İdarəsində ERP sistemi bütün baza və anbarlardan, təmir müəssisələri və tədarükçülərdən, habelə qoşunlardan informasiyanı almağa, toplamağa və emal etməyə imkan verir [17].

İsrail Ordusunun maddi-texniki təminat sahəsində son zamanlar aparılan islahatların mahiyyəti tabor-briqada strukturlarında çoxsaylı MTT xidmətləri (bölmələri) funksiyalarını ixtisar edib, bu funksiyaların diviziya – hərbi dairə səviyyəsində logistik xidmətlər müstəvisində mərkəzləşdirilməsindən ibarət olmuşdur.

İsrail Ordusunda resursların ərazilər üzrə cəmləşdirilməsi prinsipinə keçid başlanmışdır. Bu məqsədlə hərbi hissə və birləşmələrdə arxa cəbhə xidmətləri üzrə saxlanan MTV-nin bir yerə toplanaraq hərbi dairələrdə saxlanmaması qərarı qəbul edilmişdir. Bununla da birləşmə və diviziyalar yerdəyişmələr edərkən ağır yükdaşımalar azad olur, fəaliyyətini operativ və effektiv şəkildə həyata keçirir, cəmləşmə rayonlarında yerləşdikdən sonra isə lazımı MTV-ni logistika xidmətləri tərəfindən əldə edilir. Hərbi ekspertlərin qənaətinə, bu qərar nəhəng və ləng arxa cəbhə xidmətlərindən azad olan diviziyaların mobillik qabiliyyətini xeyli artırır.

Bütün bunlarla yanaşı, İsrail Ordusunda hərbi logistika sahəsində aparılan islahatlarda digər bir istiqamət outsorsinqin (outsourcing) qoşunlara tədricən daxil olması tendensiyasıdır, yəni arxa cəbhə xidmətlərinin bəzi funksiyalarının mülki podratçılara verilməsidir. “Merkava” tank zavodunun mülki podratçılara verilməsi və istehsalın onlar tərəfindən həyata keçirilməsi nəticəsində əldə olunan iqtisadi səməre, bu prosesin davam etdirilməsini zəruri etmişdir [17].

Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrində daşımalar sisteminin mahiyyəti, fəaliyyət prinsipləri, strukturu və imkanları barədə geniş məlumatlar əks olunmuş mənbə [18], bu sahədə təhlil aparmağa imkan verir. Burada müxtəlif nəqliyyat növlərindən istifadə etməklə qarışıq daşımaların həyata keçirilməsinin vacibliyi və üstünlüyü əsaslandırılır. Lakin hədəfimiz, əsasən, avtomobil daşımalarının araşdırılması olduğundan, bu sahə diqqət mərkəzindədir. Hərbi avtomobil daşımaları arxa cəbhənin strateji, əməliyyat və qoşun səviyyələrində avtomobil birləşmə, hissə və bölmələri tərəfindən həyata keçirilir. Maddi vasitələrin bu səviyyələrdə daşınması aşağıdakı kimidir:

– strateji səviyyədə avtomobil daşımaları – Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrinin arxa cəbhə qərargahının planı əsasında və mərkəzin texnikası vasitəsilə MTV-nin istehsal olunduğu yerdən və ya mərkəzi baza və anbarlardan cəbhənin (dairənin, donanmanın, qoşun qruplarının) logistika bazalarına, liman və aerodromlara;

– dairə səviyyəsində avtomobil daşımaları – dairə komandanının maddi-texniki təminat üzrə müavininin rəhbərliyi altında dairənin avtomobil xidməti vasitəsilə MTV-nin dairənin bazalarından birləşmələrin (diviziyaların) anbarlarına;

– cəbhə, korpus və qoşunlar səviyyəsində avtomobil daşımaları müvafiq olaraq, bu qurumlarda komandanın (komandirin) MTT üzrə müavininin rəhbərliyi altında MTV-nin planlar əsasında və avtomobil xidməti vasitəsilə tabeliyində olan qurum, birləşmə, hissə və bölmələrin anbarlarına.

MTV-nin daşınması yuxarıdan-aşağıya prinsipi əsasında həyata keçirilir. Buna baxmayaraq, tabelikdə olan bölmələrin müvafiq texnikası yuxarı komandanlıq tərəfindən daşımalara cəlb edilə bilər. Döyüş əməliyyatlarına hazırlıq və əməliyyatlar zamanı operativliyi təmin etmək məqsədilə yuxarı komandanlıq tərəfindən həyata keçirilən daşımalar birbaşa hərbi hissələrin anbarlarına qədər aparıla bilər.

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, mövzunun aid olduğu kommersiya sahəsi üzrə icra olunmuş işlərin əksəriyyəti logistika mərkəzlərinin yerləşdirilməsi, fəaliyyətinin təşkili və onlarla bağlı digər məsələlərin həllinə həsr olunmuşdur. Logistika mərkəzlərinin yerləşdirilməsinin praktiki təcrübəsini nəzərdən keçirmək üçün logistika autsorsinqinin əsas təmərküzləşmə sahələri kimi Avropa ölkələrinin təcrübəsinə müraciət etmək lazımdır. Qərbi Avropada 120-yə yaxın logistika mərkəzi fəaliyyət göstərir ki, onlardan bəziləri Avropa Platforması çərçivəsində birləşmişdir və onların işini Avropanın yeddi ölkəsinin (Danimarka, Fransa, İspaniya, Lüksemburq, Almaniya, Portuqaliya və İtaliya) birliyi koordinasiya edir [19]. Qərb ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, logistika mərkəzlərinin fəaliyyəti nəqliyyat xərclərini 7–20%, yükləmə-boşaltma işləri, maddi ehtiyatların və hazır məhsulların saxlanması xərclərini 15–30%, ümumi logistika xərclərini 12–35% azaltmağa imkan verir. Eyni zamanda, nəqliyyat kompleksinin gəlirlərinin ~30%-i logistika mərkəzlərinin fəaliyyəti hesabına formalaşır. Bu göstərici, məsələn, Hollandiyada 40%, Fransada 31%, Almaniya da isə 25% təşkil edir.

Logistika mərkəzinin mühüm xüsusiyyəti müxtəlif nəqliyyat növlərinin – dəmir yolu, avtomobil yolu, dənizlə və s. yük axını imkanlarını işləyib hazırlamaqdır. Belə şəraitdə əsas diqqət logistika mərkəzinin yerləşdirilməsinə yönəldilir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, logistika mərkəzlərinin yerləşdirilməsinin iqtisadi əlverişliliyi yerli quru yollarının, gəmiçilik marşrutlarının, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin qovşaqlarına, həmçinin ixraca məhsul buraxmaqla nəqliyyatın infrastrukturunun lazımcına yüklənməsini təmin edən istehsal mərkəzlərinə yaxınlığı ilə müəyyən edilir [20]. Sosial infraqurata da xüsusi diqqət yetirilir. Logistika mərkəzi böyük yaşayış məntəqəsinin yanında yerləşərsə, bu, əmək resursları məsələlərini həll etməyə imkan verir, digər tərəfdən kompleksin özü rayon əhalisinin sayının artmasına səbəb ola bilər.

Hazırda Avropa nəqliyyat və logistika sistemi üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər xarakterikdir [21; 22]:

- regional logistik strukturların milli nəqliyyat sistemə inteqrasiyası;
- logistika mərkəzləri ilə dəmiryolları, daşıyıcılar, hakimiyyət orqanları arasında yüksək səviyyədə əməkdaşlıq;
- yenilərinə yaratmaq əvəzinə, mövcud nəqliyyat qovşaqlarının əlaqələndirilmiş işi hesabına müxtəlif nəqliyyat növlərinin qarşılıqlı əlaqəsi;
- logistika mərkəzlərinin layihələndirilməsi və inkişafı mərhələsinə dövlət dəstəyi.

İqtisadiyyatı daha çox şaxələnməmiş Almaniya da dövlət, nəqliyyat logistikası xidmətləri bazarını daha az dərəcədə tənzimləyir [23]. Bununla belə, logistik mərkəzlərin tikintisinin təşəbbüskarı məhz dövlət sektoru – tikinti üçün torpaq sahələrinin hazırlanmasına cavabdeh olan bələdiyyə orqanlarıdır. Federal və regional orqanlar baş planın müəyyənləşdirilməsi və işlənilib hazırlanması prosesində dəstək verir. Layihə həm bələdiyyə orqanlarının iştirakı, həm də müxtəlif investorların vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. Bu dövlət-özəl tərəfdaşlıq modeli, həmçinin İtaliya, Macarıstan, Fransa, Danimarka, Avstriya üçün də xarakterikdir. Böyük Britaniya da logistika layihələrinin işlənilib hazırlanmasını özəl şirkətlər həyata keçirir ki, onlar da mərkəzin yerini müəyyənləşdirərək əyalət orqanları ilə danışıqlar aparır və özəl səhmdar cəmiyyətləri yaradırlar [24].

Xarici təcrübənin, ilk növbədə Avropa İttifaqı ölkələrinin təcrübəsinin nəzərdən keçirilməsi logistikanın idarə edilməsi və inkişafı sahəsində üç modelin mümkün olduğunu göstərir [25]:

1. Nəqliyyat logistikası xidmətlərinin göstərilməsində dövlətin birbaşa iştirakını nəzərdə tutan “avtoritar” model (Finlandiya).
2. Dövlət tərəfindən logistikanın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradıldığı dövlət-özəl tərəfdaşlıq modeli. Məsələn, logistik mərkəzlərin tikintisinə həm planlaşdırma mərhələsində, həm də icra mərhələsində dəstək (Almaniya, İtaliya, Macarıstan, Fransa, Danimarka, Avstriya).
3. Biznes model logistikanın inkişafı, logistik mərkəzlərin tikintisi özəl şirkətlərin hesabına həyata keçirilir (Böyük Britaniya).

Rusiyada logistika mərkəzlərinin yerləşdirilməsinin praktiki təcrübəsinin təhlili göstərir ki, regionlarda logistika mərkəzlərinin formalaşması inkişafın ilkin mərhələsindədir. Xarici ölkələrlə

müqayisədə logistika mərkəzlərinin yaradılmasında dövlət orqanlarının iştirakı aşağı səviyyədədir, tikinti, əsasən, özəl investitorlar, iri logistik şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir. Logistika infrastrukturunun formalaşdırılması üçün vahid metodologiya və üsullar olmadığından ayrı-ayrı müəssisələr tərəfindən yeni logistika mərkəzlərinin tikintisi logistika infrastrukturunu obyektlərinin Rusiya ərazisində qeyri-bərabər paylanmasına gətirib çıxarır. Bu da vahid iqtisadi məkanın formalaşmasında ölkənin strateji məqsədlərinə uyğun gəlmir. Logistika mərkəzləri üçün yerlərin seçilməsi prosesinin praktiki işlənməsinin qeyri-kafi səviyyəsi, logistika mərkəzlərinin yerləşdirilməsi variantlarının qiymətləndirilməsi metodologiyasının sonrakı işlənməsi ilə logistik infrastrukturun inkişafının mövcud üsullarının öyrənilməsini zəruri edir.

Nəticə

Aparılmış təhlildən belə nəticəyə gəlmək olur ki:

1. Qabaqcıl ölkələrin silahlı qüvvələrinin maddi-texniki təminat sahəsində logistika elminin tətbiqi son zamanlar xeyli inkişaf etmiş və bu istiqamətdə elmi araşdırmaların aparılması intensiv xarakter almışdır. Silahlı qüvvələrdə logistika sahəsinin sürətli inkişafının başlıca səbəblərindən biri müasir İKT-nin bu sistemlərdə avtomatlaşdırmanı və proqram təminatlarının tətbiqini asanlaşdırmasıdır.

2. Logistika sahəsi NATO blokuna daxil olan ölkələrin ordularında və İsrail Ordusunda daha geniş inkişaf etdirilmişdir. Qeyd edilən ölkələrdə logistika sahəsindəki təcrübə və elmi tədqiqatların nəticələri əsasında aparılan islahatların, Türkiyə Ordusu modelinə uyğunlaşdırılan Azərbaycan Ordusunda, habelə digər qanuni silahlı qurumlarda da həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

3. Logistikaləşmə aparılmış NATO qoşunlarının təmir bölmələri kifayət qədər böyük tərkibə malikdir və bu bölmələr əməliyyatlar zamanı texnikanın təmirini qoşunların əməliyyat düzülüşünün bütün dərinliyi boyu aparır. Diviziya kimi birləşmənin təmir taboru bir döyüş günündə sıradan çıxan və həcminə görə qoşun təmiri tələb edən texnikanın 2–3 sutka ərzində 75%-ni bərpa edə bilən 70-ə qədər təmir-təxliyə qrupu ayırmaq imkanına malikdir. ABŞ piyada diviziyası bu məqsədlə 150–165, mexanikləşdirilmiş diviziya 215–225, tank diviziyası isə 220–230-a qədər qrup ayıra bilir. Almaniya FR və İsrail Ordusunda bu təmir qruplarının sayı qeyd edilən sayla müqayisədə nisbətən azdır, lakin imkan baxımından üstündür.

4. Logistika mərkəzlərinin yerləşdirilməsi variantlarının qiymətləndirilməsi üçün mövcud üsullar bu mərkəzlərin yerləşməsinə təsir edən mümkün faktları tam hesablamır, təhlükəsizlik və operativlik məsələlərini, infrastruktur təchizatının inkişaf dinamikasını, nəqliyyat işlərinin və ərazinin iqtisadi göstəricilərini nəzərə almır. Bundan əlavə, logistika infrastrukturunu obyektlərinin yerləşmə yerlərinin parametrlərinin öyrənilməsinə sistemli yanaşma mövcud deyil.

5. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində (xüsusən də tədqiq edilən Azərbaycan Ordusunda) maddi-texniki təminat sistemi effektivlik göstəricilərinə görə NATO, o cümlədən ABŞ və Türkiyə, habelə İsraildəki analogi səviyyə ilə müqayisədə zəifdir və bu sistemin təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Beləliklə, 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra yaranmış vəziyyət və Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın hazırkı inkişaf mərhələsində logistika elminə geniş yer verilməsi Silahlı Qüvvələrdə də logistikaləşmənin aparılmasını zəruri etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin maddi-texniki təminat sahəsində effektivliyi artırmaq məqsədilə mərkəzləşdirilmiş təminat funksiyasını yerinə yetirən vahid logistik agentliyin yaradılması, onun paradiqma və prinsiplərinin, struktur və funksional modellərinin işlənməsi, habelə Azərbaycan Ordusu və digər silahlı birləşmələr arasında qarşılıqlı fəaliyyət əlaqələri sxeminin hazırlanması vacibdir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində logistik infrastrukturun, o cümlədən regionlarda maddi-texniki təminat vəzifələrinin əsas hissəsini həyata keçirə bilən logistika mərkəzlərinin yaradılmasının nəzəri əsaslarının və bu mərkəzlərin yerləşmə yerlərinin seçilməsi metodikasının işlənməsi məqsədəuyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası: [Elektron resurs] / – Bakı: – 2016. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Семенова, С.С. Проблемы технического обеспечения войск в современных условиях // Межвузовская научно-практическая конференция: материалы докладов, – Санкт-Петербург: Научные технологии, – 2016, – 41-58 с.
3. Army Strategic Logistics Plan: Enabling Strategic Responsiveness Through a Revolution in Military Logistics. Department of the Army Office of the Deputy Chief of Staff for Logistics. USA. – 2002. – 116 p.
4. Hester, J.S. A technique for determining viable military logistics support alternatives. PhD Thesis. School of Aerospace Engineering Georgia Institute of Technology. – May 2009. – 367 p.
5. Assessing the Effectiveness of Transportation Management Plan (TMP) Strategies, Feasibility, Usefulness, and Possible Approaches, Washington, DC: Federal Highway Administration, – 2012. – 61 p.
6. Димитров, М.С. Военная логистика: [в 3 томах] / М.С.Димитров, Р.Пенчев, Л.Димитров [и др.] – София: Военная академия “Георги Стойков Раковски”, – т.2. – 2017. – 136 с.
7. Pecina, M., Dufek, R. Use of logfas tools in logistics planning in NATO // Revista Academiei forțelor terestre nr., – 2016. – vol. 82, No 2, – p. 120-126.
8. Keshkamat, S.S., Looijen, J.M., Zuidgeest, M.H. The formulation and evaluation of transport route planning alternatives: a spatial decision support system for the Via Baltica project, Poland // Journal of Transport Geography, – 2009. – vol. 17, Issue 1, – p. 54-64.
9. Hylén, B., Barta, D., Czermaski, E. and et al. Transportation & Logistics 2030 / Challenges and barriers for a sustainable transport system – exploring the potential to enact change. Transform, – 2014. – 64 p.
10. Agnieszka, S. The impact of complexity on shaping logistics strategies in global supply chains // Journal of Economics and Management, – 2017. – vol. 28, No.2, – p. 76-89.
11. Malleswara K.R, A Literature Review on Operations Management of Logistics and Supply Chain: Issues and Directions // International Journal of Recent Engineering Research and Development (IJRERD), – Vol. 01, Is. 07, – p. 9-14.
12. Yang, X. A Review of Distribution Related Problems in Logistics and Supply Chain Research // International Journal of Supply Chain Management, – 2013. – vol. 4, – p.1-8.
13. Alessandra Marasco. Third-party logistics: A literature review // Int. J. Production Economics 2008. – vol. 113, Issue 1 – p.127-147.
14. Meiling He, Jiaren Shen, Xiaohui Wu and et al. Logistics Space: A Literature Review from the Sustainability Perspective: [Electronic resource] // Sustainability, – 8 August 2018. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/10/8/2815>.
15. Jie W., Wen, W. Research on 6R Military Logistics Network // Physics Procedia, – 2012. – vol. 33, – p. 678–684.
16. Шульман, А. Военная логистика Израильской армии: [Электронные ресурсы] / – февраль 13, 2008. URL: <https://vpk-news.ru/articles/3846>.
17. Talıbov, Ə.M. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində avtotexniki təminatın logistikası: / Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə elmlər doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2021. – 388 s.
18. Тимофеев, Ю.В. Автотехническое обеспечение войск и воинские авто-мобильные перевозки / Ю.В.Тимофеев. – Рязань: РВВДКУ (ВИ), – 2010. – 350 с.
19. Beata Skowron-Grabowska. Development of logistics centres in Poland [Electronic resource] / Beata Skowron-Grabowska. URL: <http://www.oeconomica.uab.ro/upload/lucrari/920072/2.pdf/>.

20. Жуманиязов, Н. Мировая практика создания мультимодальных логистических центров и возможности ее применения в условиях центральной Азии [Электронный ресурс] / Н. Жуманиязов // Центр политических исследований. - URL: <http://www.cps.uz/rus/analytics/publications>.

21. Вагенер, Н. Опыт взаимодействия федеральных, региональных и муниципальных органов власти и частного капитала при создании и развитии транспортно-логистических центров в Федеративной Республике Германия: [Электронный ресурс] // Транспортные коридоры в инновационном развитии экономики регионов: матер. Междунар. научн.-практ. конф. - URL: <http://files...number/20100227141157.pdf>. (дата обращения: 20.01.2010).

22. Копылова, О.А. Проблемы выбора места размещения логистических центров [Текст] / О.А.Копылова, А.Н.Рахмангулов // Современные проблемы транспортного комплекса России, – 2011. – №1, – с.58-67.

23. Ступаченко, И. Как в Европе обустроивают логистику: [Электронный ресурс] / Логистический портал. – URL: http://www.lobanov_logist.ru/library/352/55131.

24. Никитенко, П.Г. Логистика как фактор эффективности [Текст] // Беларуская думка. – 2009. – №11, – с. 28-33.

25. Копылова, О.А., Рахмангулов, А.Н. Проблемы выбора места размещения логистических центров [Текст] // Современные проблемы транспортного комплекса России. – 2011. – №1, – с.58-67.

Аннотация

Международный опыт внедрения логистической инфраструктуры в Вооружённых Силах Бахтияр Гулиев

В статье анализируется практика и методология применения механизмов тылового обеспечения в Вооруженных Силах стран НАТО, в том числе США, Германии, а также Китая, Израиля и России, исследуются особенности европейских транспортно-логистических систем. Представлены основные модели в области управления и развития логистики на основе опыта ЕС.

Ключевые слова: тыловое обеспечение, логистическая инфраструктура, тыловая система Вооруженных Сил, логистический центр.

Abstract

International experience in the implementation of logistic infrastructure in the Armed Forces Bakhtiyar Guliyev

The article analyzes the practice and methodology of applying logistics mechanisms in the Armed Forces of NATO countries, including the United States, Germany, as well as China, Israel and Russia, examines the characteristics of European transport and logistics systems. The main models in the field of logistics management and development based on EU experience have been presented.

Keywords: logistics, logistics infrastructure, logistics system of the Armed Forces, logistics center.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11.03.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.03.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 04.04.2022

UOT 355/359

PİLOTSUZ UÇUŞ APARATINDAN HƏDƏFİN KOORDİNATLARININ TƏYİN EDİLMƏSİ

m.t.h.e.d., professor Elşən Həşimov

f-r.ü.f.d., dosent Elxan Səbzizyev

polkovnik-leytenant Bəhrüz Hüseynov

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

E-mail: hasimovel@gmail.com

Xülasə. Məqalədə kəşfiyyat təyinatlı pilotsuz uçuş aparatı tərəfindən ərazinin kəşfiyyatı zamanı aşkarlanmış hədəfin koordinatlarının təyin edilməsi məsələsinin riyazi həlli verilir.

Açar sözlər: pilotsuz uçuş aparatı, ərazinin kəşfiyyatı, hədəf koordinatları, yönəlmə bucağı, coğrafi koordinatlar, uzunluq dairəsi, en dairəsi.

Giriş

İkinci Qarabağ və Rusiya–Ukrayna müharibələrinin, eləcə də bir sıra lokal silahlı münaqişələrin təcrübəsi göstərir ki, pilotlu aviasiyanın tətbiqi mümkün və ya məqsədəuyğun olmadıqda (düşmənin hava hücumundan müdafiə vasitələrinin güclü əks-təsiri, döyüş əməliyyatı rayonunda radiasiya, kimyəvi və bakteriooloji silahlardan istifadə olunduğu halda, eləcə də düşmənin uzun müddət ərzində müşahidəsinə ehtiyac olduqda və s.) müxtəlifxarakterli tapşırıqların həlli üçün kəşfiyyat məqsədli və ya silahlı pilotsuz uçuş aparatı (PUA) komplekslərindən istifadə nəzərdə tutulur [1; 2].

PUA-ların geniş tətbiqi müasir müharibələrin və döyüş əməliyyatlarının taktikasına xeyli təsir etmişdir. Belə ki, bu müharibələrdə döyüş əməliyyatlarının aparılmasının qeyri-ənənəvi formalarından, yüksək dəqiqliyə və hədəfseçmə imkanlarına malik silahlardan istifadə edilir, müharibə dövründə informasiya qarşılıqlarına daha çox üstünlük verilir, kompüter modelləşdirilməsi, yeni idarəetmə və kəşfiyyat sistemləri, o cümlədən PUA kəşfiyyat sistemləri geniş tətbiq olunur. Müasir PUA komplekslərinin, eləcə də süni intellektli silah sistemlərinin genişmiqyaslı tətbiqi döyüş əməliyyatlarının aparılma üsullarını və perspektiv silah sistemlərinin texniki göstəricilərini dəyişmiş, onların tətbiqi effektivliyini xeyli artırmış, şəxsi heyətin itkilərini minimuma endirmişdir.

Kəşfiyyat tapşırıqlarının icrası zamanı PUA kompleksi, ilk növbədə göstərilən ərazinin kəşfiyyatını aparır, stasionar və ya hərəkətdə olan düşmən obyektlərinin yerini aşkar edir, koordinatlarını müəyyənləşdirir və ya görüntülərini birbaşa komanda məntəqəsinə ötürür. Artilleriya atəşinin korrektə edilməsi, eləcə də raket zərbələrinin yönləndirilməsi və ya yüksək dəqiqliyə malik silahlarla hədəfgöstərmənin (hədəfin işıqlandırılması) həyata keçirilməsi üçün düşmənin görünməyən hədəflərinin aşkarlanması və tanınması, bu hədəflərin koordinatlarının avtomatik olaraq təyin edilməsi və operativ olaraq müvafiq yerüstü məntəqələrə ötürülməsi vacib məsələlərdəndir [3].

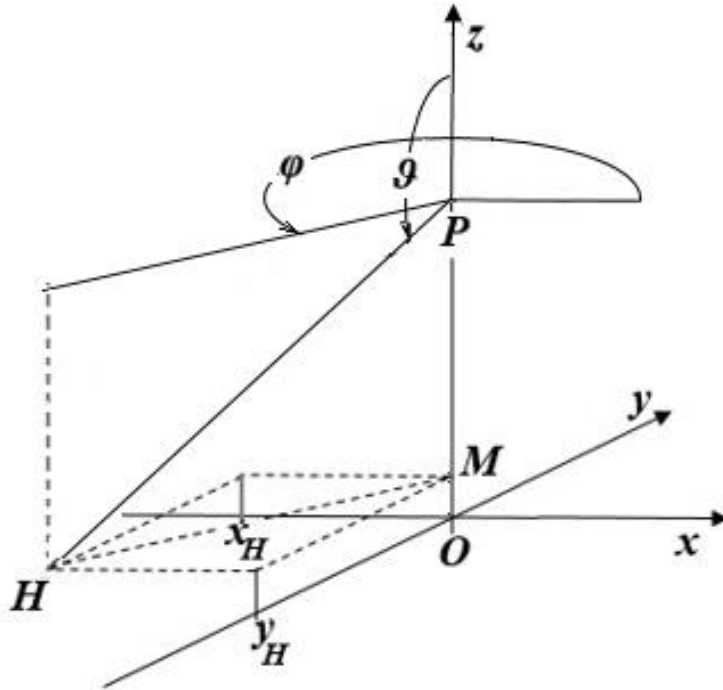
Məqalədə hərbi təyinatlı PUA tərəfindən ərazinin kəşfiyyatının həyata keçirilməsi, görünməyən düşmən obyektlərinin aşkarlanması və bu zaman aşkarlanmış hədəflərin koordinatlarının təyin edilməsi məsələsinin riyazi aspektləri tədqiq olunur.

Hədəfin koordinatlarının təyin edilməsinin riyazi aspektləri

Hərbi təyinatlı PUA dedikdə, videokamera və radioməsafəölçən qurğu ilə təmin olunmuş PUA nəzərdə tutulur. Hesab edilir ki, baxılan PUA öz coğrafi koordinatlarını və onun bortunda yerləşdirilmiş kameranı və radioməsafəölçən qurğunun yönəltmə bucaqlarını müəyyən etməyə imkan verən avadanlıqlarla təmin olunmuşdur.

PUA döyüş tapşırığını yerinə yetirdiyi zaman hədəfi aşkar etdikdən sonra nəzərdə tutulan hündürlükdə asılaraq (yerdəyişmə etmədən) ərazinin monitoringini (müşahidəsini) həyata keçirir. Bu halda PUA aşkarlanmış hədəfi identifikasiya etdikdən sonra radioməsafəölçən vasitəsilə hədəfə qədər məsafəni təyin edir. Monitoring prosesində PUA-nın bortunda yerləşdirilmiş naviqasiya cihazlarının məlumatları əsasında videokameranın (radioməsafəölçən qurğunun) hədəfə yönəlmə bucaqları təyin oluna bilər. Tədqiqat zamanı qarşıya qoyulan əsas məsələ həmin məlumatlar əsasında hədəfin coğrafi koordinatlarının təyin olunma modelinin işlənilməsidir.

Məsələnin riyazi formalizasiyası. PUA-nın coğrafi koordinatlarını U_G, E_G kimi işarə edək, burada, U_G, E_G uyğun olaraq coğrafi uzunluq və en dairəsidir. Hərbi təyinatlı PUA-nın monitoring ərazisi kifayət qədər məhdud olduğundan, yer səthinin baxılan hissəsini müstəvi hissəsi hesab etmək olar. Bu, hesablamaları sadələşdirmək üçün düzbucaqlı koordinat sistemindən istifadə etməyə imkan verir. Məsələnin formalizasiyası üçün aşağıdakı kimi mərkəzi yer səthində $O(U_G, E_G)$ nöqtəsində yerləşən $Oxyz$ düzbucaqlı koordinat sistemini daxil edək (Şəkil). Hesab edək ki, Ox oxu baxılan nöqtədə paralel istiqamətində şərqə, Oy oxu meridian istiqamətində şimala, Oz oxu isə Oxy müstəvisinə perpendikulyar olmaqla yer səthindən yuxarı istiqamətdə yönəlmişdir.

Şəkil. Hədəfin koordinatlarının təyin edilməsi sxemi

Kameranın hədəfə yönəldilmə istiqaməti aşağıdakı iki bucaqla müəyyənləşdirilir:

φ – kameranın baxış istiqamətinin $Oxyz$ müstəvisinə proyeksiyası ilə Ox koordinat arasında qalan bucaq. Bu bucaq o zaman müsbət hesab olunur ki, onun doğuranını Ox oxu ilə üst-üstə salmaq üçün o saat əqrəbi istiqamətində döndərsin.

ϑ – kameranın baxış istiqamətinin Oz oxu ilə əmələ gətirdiyi bucaq. Bu bucaq Oz oxunun müsbət istiqamətindən başlayaraq bütün istiqamətlərdə ölçülür və faktiki olaraq $[\frac{\pi}{2}, \pi]$ intervalında dəyişir.

PUA-nın $Oxyz$ koordinat sistemində nəzərə alın fəzada yerləşdiyi nöqtəni P , hədəfin yerləşdiyi nöqtəni H ilə, onlar arasında məsafəni $d = |PH|$ kimi işarə edək. Məsələnin qoyuluşuna görə d məsafəsi PUA-nın bortunda yerləşdirilmiş radioməsafəölçən tərəfindən hesablanır, ona görə də məlum hesab olunur. Kameranın hədəfə yönəlmə istiqamətini ifadə edən (φ, ϑ) bucaqlarından çıxış edərək, PUA və hədəfin $Oxyz$ koordinat sistemində nəzərə alın yerləşməsini sxematik olaraq şəkildəki kimi təsvir etmək mümkündür.

Beləliklə, baxılan məsələnin həlli H nöqtəsinin $Oxyz$ koordinat sistemində nəzərə alın x_H, y_H koordinatlarının hesablanması ilə onun coğrafi koordinatlarının tapılmasına gəlir.

Məsələnin həlli. $Oxyz$ koordinat sistemində nəzərə alın x_H, y_H düzbucaqlı koordinatlarının hesablanması üçün (φ, ϑ) bucaqlarının məlum qiymətlərini aşağıdakı kimi tətbiq etmək olar:

$$|HM| = d \cdot \sin \vartheta ;$$

$$x_H = |HM| \cdot \cos \varphi = d \cdot \sin \vartheta \cdot \cos \varphi ;$$

$$y_H = |HM| \cdot \sin \varphi = d \cdot \sin \vartheta \cdot \sin \varphi .$$

Şəkildən görüldüyü kimi, $(x_H, 0, 0)$ nöqtəsinin uzunluq dairəsi H nöqtəsinin uzunluq dairəsi ilə üst-üstə düşür, en dairəsi isə E_G -yə bərabərdir. Ona görə də $(x_H, 0, 0)$ nöqtəsinin uzunluq dairəsinin hesablanması sadələşmiş olur. Analoji olaraq, görmək olar ki, $(0, y_H, 0)$ nöqtəsinin en dairəsi H nöqtəsinin en dairəsi ilə üst-üstə düşür, uzunluq dairəsi isə U_G -yə bərabərdir. Ona görə də $(0, y_H, 0)$ nöqtəsinin en dairəsinin hesablanması da sadələşmiş olur. Hesablanmış x_H və y_H məsafələrinə görə nöqtənin coğrafi koordinatlarını təyin etmək üçün, məsələn, Merkator proyeksiyası düsturlarını tətbiq etmək olar [4, s.44]:

$$\begin{cases} X = R \cdot E, \\ Y = R \cdot \ln \left[\operatorname{tg} \left(\frac{\pi}{4} + \frac{U}{2} \right) \left(\frac{1-\varepsilon \sin U}{1+\varepsilon \sin U} \right)^{\frac{\varepsilon}{2}} \right], \quad \varepsilon = \sqrt{1 - \frac{r}{R}}. \end{cases} \quad (1)$$

Burada, R və r yerin uyğun olaraq ekvatorial və polyar (qütb) radiusudur; (E, U) və (X, Y) baxılan nöqtənin uyğun olaraq coğrafi və Merkator proyeksiyasındakı koordinatlarıdır.

(1) sisteminin 1-ci düsturunu tətbiq etməklə, H nöqtəsinin O nöqtəsinə nəzərə alın uzunluq dairəsini belə hesablamaq olar:

$$E_H = E_G + \frac{x_H}{R}. \quad (2)$$

H nöqtəsinin en dairəsinin hesablanması aşağıdakı tənliyin həllinin tapılmasına gəlir:

$$\operatorname{tg} \left(\frac{\pi}{4} + \frac{U_H}{2} \right) \left(\frac{1-\varepsilon \sin U_H}{1+\varepsilon \sin U_H} \right)^{\frac{\varepsilon}{2}} = \exp \left(\frac{y_H}{R} \right) \operatorname{tg} \left(\frac{\pi}{4} + \frac{U_G}{2} \right) \left(\frac{1-\varepsilon \sin U_G}{1+\varepsilon \sin U_G} \right)^{\frac{\varepsilon}{2}}. \quad (3)$$

(3) tənliyi U_H məchuluna nəzərə alın qeyri-xətti olduğundan onun həllinin tapılması üçün təqribi hesablama üsulları, məsələn, dixotomiya üsulu tətbiq oluna bilər [5, s.39; 6, s.86].

(1)–(3) düsturları PUA-dan istifadə etməklə aşkarlanmış hədəfin coğrafi (E_H, U_H) koordinatlarını hesablamağa imkan verir.

Nəticə

Tədqiqatlar zamanı aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Ordusu İkinci Qarabağ müharibəsində bütün dünyaya fərqli bir taktika nümayiş etdirmişdir. Bu fərq ilk növbədə dağlıq ərazidə, çətin relyef şəraitində PUA-ları geniş tətbiq etməkdə özünü, göstərir. Belə şərait düşməne canlı qüvvəsini və döyüş texnikasını daha asanlıqla gizlətməyə, manevr etməyə, tez-tez yerdəyişmə etməklə qarşı tərəfin planlarını pozmağa imkan verir. Bu baxımdan PUA-lardan istifadə etməklə düşmənin görünməyən hədəflərinin operativ aşkarlanması və bu hədəflərin koordinatlarının avtomatik olaraq təyin edilməsi məsələsinin həlli çox mühümdür.

Beləliklə, PUA-dan istifadə etməklə aparılan kəşfiyyat məlumatları əsasında hədəfin coğrafi (E_H, U_H) koordinatlarının hesablanması üçün (1)–(3) düsturları tətbiq oluna bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Həşimov, E.Q., Hüseynov, B.S. Artilleriya bölmələrində PUA vasitəsi ilə sınaq atışının aparılması metodikasının işlənməsi // – Bakı: Hərbi bilik, – 2021. №3, – s. 7-11.
2. Həşimov, E.Q., Hüseynov, B.S. Müasir PUA-ların döyüş imkanları və tətbiqinin bəzi aspektləri // – Bakı: Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, – 2021. №3(7), – s. 14-24.
3. Həşimov, E.Q., Xudeynatov, E.K. Müasir müharibələrdə PUA sistemlərinin tətbiqi effektivliyinin qiymətləndirilməsi// – Bakı: Hərbi bilik, – 2022. №1, – s. 11-17.
4. John J., Snyder, Map projections – A Working Manual United States Government Printing Office, – Washington: – 1987. – 383 p.
5. Байда, Е.И. Численные методы: учебно-методическое пособие. / Е.И.Байда – Харьков: – 2015. – 119 с.
6. Аристова, Е.Н. Практические занятия по вычислительной математике: учебное пособие. Часть I. / Е.Н.Аристова, Н.А.Завьялова, А.И.Лобанов – Москва: МФТИ, – 2014. – 243 с.

Аннотация

Математические аспекты определения координат обнаруженной цели

Эльшан Гашимов, Эльхан Сабзиев, Бахруз Гусейнов

В статье дано математическое решение задачи определения координат цели, обнаруженной при рекогносцировке местности разведывательным беспилотником.

Ключевые слова: беспилотный летательный аппарат, разведка местности, координаты цели, угол направления, географические координаты, долгота, широта.

Abstract

Mathematical aspects of the definition coordinate of detected target

Elshan Hashimov, Elkhan Sabziev, Bahruz Huseynov

The article gives a mathematical solution to the problem of determining the coordinates of a target detected during reconnaissance of the area by a reconnaissance drone.

Keywords: unmanned aerial vehicle, reconnaissance, target coordinates, direction angle, geographic coordinates, longitude, latitude.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.03.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 23.03.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 11.04.2022

UOT 930

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN YARANMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN HƏRBİ-SİYASİ ŞƏRAİT

Bahtiyar Ersoy

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

Xülasə. Qafqaz İslam Ordusunun yaranması Azərbaycan xalqının müstəqillik və dövlətçilik, eləcə də Azərbaycan – Türkiyənin hərbi qardaşlıq tarixində mühüm yer tutur. Onun yaranma tarixi zərurətdən irəli gələn bir hadisə idi. Çünki çar Rusiyasının devrilməsi, əvvəlcə Müvəqqəti hökumətin, sonra isə bolşevik hakimiyyətinin meydana gəlməsi Cənubi Qafqazda milli azadlıq hərəkatını canlandırmaqla yanaşı, həm də millətçi-təcavüzkar qüvvələrin fəallaşmasına təkan verdi. Həmin təcavüzkar qüvvələrin önündə bolşevik-daşnak qüvvələri dayanmışdı. Bu qüvvələr öz siyasi və millətçi hədəflərinə çatmaq üçün Azərbaycanda azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi soyqırımlar həyata keçirdilər. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri və fəallar mövcud vəziyyəti təhlil etdikdən sonra Osmanlı Türkiyəsindən hərbi yardım istənilməsini qərara aldılar. Yalnız bu halda Azərbaycan xalqı real təhlükələrdən xilas edilə bilərdi. Bunun nəticəsi kimi də Qafqaz İslam Ordusu meydana gəldi.

Açar sözlər: Milli-azadlıq hərəkatı, milli hərbi qüvvələr, soyqırımı, Bakı nefti, Qafqaz İslam Ordusu.

Giriş

Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan hökumətinin rəsmi müraciəti əsasında hərbi kömək üçün göndərilmiş Osmanlı hərbi qüvvələri ilə milli hərbi qüvvələrin bazasında yaradılmış hərbi struktur idi. Bu hərbi strukturun yaradılması 1918-ci il may ayının 28-də öz müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan xalqının qərar tutduğu çox mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyətlə birbaşa bağlı idi. Azərbaycan xalqının müstəqilliyinə və ümumiyyətlə onun mövcudluğuna ciddi təhlükə yaradan həmin mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyətin meydana gəlməsini şərtləndirən əsas amillərə Birinci Dünya müharibəsinin regionda və Azərbaycanda səbəb olduğu fəlakətləri, böyük dövlətlərin (xüsusilə Almaniyə və İngiltərənin) Azərbaycana qarşı izlədiyi imperialist siyasəti, bolşevik Rusiyasının və böyük güclər tərəfindən himayə olunan erməni millətçi dairələrinin təcavüzkar-millətçi siyasətinin nəticələrini aid etmək olar. Bu amillərin yaratdığı ağır vəziyyətin aradan qaldırılması üçün yetərli gücə malik olmayan Azərbaycan xalqı yeganə çıxış yolu kimi Osmanlı Türkiyəsinə kömək üçün müraciət etdi və Osmanlı Türkiyəsi hökuməti də Qafqaz İslam Ordusunu təşkil edən hərbi qüvvələri Azərbaycana göndərdi.

Birinci Dünya müharibəsi və Azərbaycan

Avropanın böyük dövlətləri arasında kəskinləşən hərbi-siyasi böhran 1914-cü ilin iyun ayında Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasına səbəb olmaqla Azərbaycanı da böyük fəlakətlərlə üz-üzə qoydu. Almaniyənin Avstriya və Türkiyə ilə birgə yaratdığı hərbi blokun Rusiya, Fransa və İngiltərənin birləşdiyi Antanta blokuna qarşı elan etdiyi müharibə [1, s.133] bütün Avropada, Asiyada və Afrikanın şimalında olduğu kimi, Azərbaycanın qərar tutduğu Qafqaz regionunda da ağır bir duruma yol açdı. Azərbaycan birbaşa müharibənin cərəyan etdiyi ərazilərdə olmasa da, bu müharibənin güclü iqtisadi, mənəvi və hərbi-siyasi təsirlərindən kənar qala bilmədi. Çünki bir tərəfdən Azərbaycan Rusiyanın tərkib hissəsi idi və Rusiyanın qarşılaşdığı müharibə fəlakətləri ağır bir yük kimi əyalət xalqı olan Azərbaycanın da üzünə düşmüşdü. Digər tərəfdən din, dil ortağı olan Türkiyənin müharibə meydanına çevrilməsi Azərbaycan aydınları, onların ətrafında birləşən milli qüvvələr tərəfindən birmənalı qəbul edilmədi. Belə ki, Azərbaycan milli azadlıq mübarizəsinin

fəalları “pravoslavlığın bayrağını Konstantinopolun üzərində dalğalandırmaq” niyyətində olan Rusiyanın [2, s.23] Türkiyəyə qarşı müharibə elan etməsini türklüyə qarşı müharibə kimi qəbul edirdilər.

Müharibə uzanacağı təqdirdə onun Cənubi Qafqaz ərazisinə keçəcəyi istisna deyildi. Türkiyə ilə müttəfiqlik münasibətlərində olan Almaniya buna xüsusi maraq göstərirdi. Türkiyə ərazisində, sonra da Cənubi Qafqazda döyüş əməliyyatlarının genişlənməsi Rusiyanı bu regiona daha çox ordu qüvvələri cəlb etməyə məcbur edə bilərdi. Bu isə Almaniya Ordusunun Avropa cəbhələrindəki uğuruna münasib zəmin yaradardı [1, s.135]

Türkiyə və Almaniyanın cənubdan olan hərbi təhlükəsinin qarşısını almaq üçün Rusiya tərəfindən 1914-cü ilin oktyabrında Qafqaz cəbhəsi yaradıldı. Bu cəbhənin fəaliyyət sahəsi Türkiyə və İran ərazisini əhatə etməklə Qara dəniz sahillərindən Xəzər dənizinin cənub sahillərinə qədər uzanırdı [3, s.76]. Birinci Dünya müharibəsi illərində Bakı dünyada istehsal olunan neftin 15 faizini təmin edirdi [4, s.4]. Rusiyada isə Bakı neft istehsalı mərkəzi idi. Ona görə Rusiyanın müharibə ehtiyaclarının ödənməsi üçün Bakının neft sənayesi bütün gücü ilə işləmək məcburiyyətində qalmışdı. Bütünlükdə hakimiyyət orqanları tərəfindən Bakının və bütün Azərbaycanın potensialı müharibə ehtiyaclarının ödənməsinə səfərbər edildi. Yalnız Bakıda müharibə sifarişlərini yerinə yetirən sənaye müəssisələrində 65524 nəfər fəhlə çalışırdı. 1916-cı ildə Bakı quberniyasındakı sənaye müəssisələrinə verilmiş hərbi sifarişlərin dəyəri 3 milyon 354 min rubla çatmışdı. Rusiya hökuməti tərəfindən verilən hərbi sifarişlərin icrasının nizamlanması üçün Bakıda Hərbi Sənaye Komitəsi yaradıldı. Bu komitənin nəzarəti altında 9 müəssisə işləyirdi. Gəncədə (Yelizavetapol) yaradılmış Hərbi Sənaye Komitəsinin nəzarətində isə 7 müəssisə var idi [1, s.145–146].

Elmi dövriyyəyə çıxarılmış olan statistik rəqəmlər də göstərir ki, Birinci Dünya müharibəsi ehtiyaclarının ödənməsi üçün Rusiya hakimiyyəti Azərbaycanın iqtisadi imkanlarını bütünlüklə səfərbərliyə aldı və müharibə ehtiyaclarını ödəyə biləcək istehsalı xeyli artırdı [1, s.148–149; 5, s.39–41]

Rusiyanın hakimiyyət dairələri Azərbaycanın yalnız iqtisadiyyatını deyil, onun ictimai-siyasi həyatını da ciddi nəzarət altında saxlamağa çalışırdı. Çünki müharibənin insanlara gətirdiyi fəlakətlər, yaşayış durumunun daha da ağırlaşması, Azərbaycana qarşı müstəmləkəçi siyasət bir tərəfdən müharibəyə nifrəti, digər tərəfdən insanlar arasında yeni və daha rahat həyat arzularını gücləndirməkdə idi. Doğrudur, başlanan dünya savaşında Rusiyanın dəstəklənməsi, Rusiya Ordusuna dəstək verilməsi kimi hallar Azərbaycanda da mövcud idi. Lakin bu hallar millətin bütün istəyini, arzusunu və mövqeyini əks etdirmirdi.

Məsələn, müharibənin başlamasından dərhal sonra, 1914-cü il iyul ayının 23-də Bakı şəhər Duması Rusiyanın mövqeyini dəstəklədiyini və Rusiyanın bu müharibədən qalib çıxmasını arzu etdiyini bildirdi. Həmin il avqust ayının 21-də Rusiya Dövlət Dumasının Müsəlman fraksiyasının üzvləri, o cümlədən Azərbaycandan olan üzvlər Rusiyanın bütün müsəlmanlarını Rusiyanın maraqlarının müdafiəsinə çağırırdı. Bu fraksiya, hətta Rusiya müsəlmanlarına müraciət də qəbul etdi. Müharibənin başlaması ilə Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsi də öz müraciətini qəbul etdi. Bu müraciətdə Rusiyanın müharibədən qalib ölkə kimi çıxmasına yardım etmək müsəlmanların vəzifəsi kimi dəyərləndirildi. 1914-cü il iyul ayının 19-da Bakının İçəri şəhərindəki Cümə məscidində də toplaşanlar qarşısında Rusiyaya dəstək verilməsi və Rusiyanın qələbəsi üçün dualar səsləndirildi [1, s.138; 5, s.35]

Elmi-tarixi ədəbiyyatda çoxlu sayda oxşar faktlarla qarşılaşmaq mümkündür. Bu bir tərəfdən təbiidir, çünki, Çar Rusiyasını jandarm rejiminin güclü basqısı altında olan Azərbaycanda yerli hakimiyyət orqanlarının təzyiqi ilə belə halların baş verməsi adi hal idi. Lakin bu hal kütləvi xarakter daşıyırdı və millətin aydınları, milli azadlıq hərəkatının öncülləri müharibənin Azərbaycan xalqının maraqlarına cavab verməsi fikrindən uzaq idi. Onlar xalqın, millətin gələcəyini heç də müəyyən təbəqələrin dünya savaşında qələbəsini arzu etdikləri Rusiya ilə bağlamaq istəmirdilər. XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda da “Dildə, fikirdə və işdə birlik” (İsmayıl bəy Qaspralı) və “Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” (Əli bəy Hüseynzadə) ideyaları artıq milli mübarizənin əsas tezisləri

kimi qəbul edilirdi [6, s.67]. Bu mənada Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatının öncülləri regionda Osmanlı Türkiyəsinin, onun daxilində formalaşan milli qüvvələrin möhkəmlənməsinə böyük önəm verirdilər. Azərbaycan xalqının milli qüvvələrini özündə birləşdirən Müsavat partiyasının hələ 1912-ci ildə Balkan müharibəsinin başlanması ilə bağlı verdiyi Bəyannamədə bu məsələ öz əksini belə tapmışdı: *“Dindaşlar! Biliniz və agah olunuz ki, yeganə ümidimiz və çareyi-nicatımız Türkiyənin istiqlal və tərəqqisindədir. Əgər indi də özümüzün əvvəlki hissiyatımızdan vaz keçməsək, dünyanın gözü önündə haqq, islamiyyət və milliyətimizi itirib ... əsir olacağımız şəkk və şübhədən aridir”* [7, s.40].

Bu səbəbdən Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatının fəalları Rusiyanın Osmanlı Türkiyəsinə qarşı müharibəyə başlamasını dəstəkləməirdi. Əksinə, Azərbaycanın Rusiya müstəmləkəçiliyindən nicat tapmasında, Rusiya imperializminə qarşı mübarizə aparılmasında Osmanlı Türkiyəsi Rusiyanın əsarəti altında olan türk və müsəlman xalqlarını bu əsarətdən qurtaracaq qüvvə kimi qəbul edilirdi [8, s.40-41].

Birinci Dünya müharibəsinin başlanması isə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatına yeni bir təkan verdi. Bu hərəkatın öncülləri də bildirirdilər ki, başlanan savaş Azərbaycan xalqına “milliyət prinsipinin qalib gələcəyinə bağlanan bir ümid” [9, s.26] gətirdi. Həmin hərəkat, eyni zamanda Osmanlı Türkiyəsinə təəssübkeşliyini və mənəvi dəstəyin genişlənməsi ilə müşayiət olunurdu.

Rusiyanın hakimiyyət dairələri Cənubi Qafqazda milli hərəkatın genişlənməsindən və bunun nəticəsi kimi regionda Türkiyə nüfuzunun artmasından böyük qorxu hissi keçirirdi. Bu hakimiyyət dairələri Bakı, Gəncə, İrəvan quberniyalarının müsəlman əhalisinin Osmanlı Türkiyəsinə dəstəkləyə biləcəyini təşvişlə qarşılayırdılar. Belə bir əhval-ruhiyyənin açıq-aşkar olması haqqında artıq məlumatlar da var idi. Məsələn, Rusiya hakimiyyət orqanlarına daxil olan məlumatlarda bildirilirdi ki, yerli qəzetlərdə türklüyü təbliğ edən və Türkiyənin yanında olmağa çağıran yazılar işıq üzü görməkdədir [10, s.26].

Rusiyanın hakimiyyət dairələrinin keçirdiyi bu təşvişlər, heç də təsadüfi deyildi. Çünki müharibənin başlanması ilə Osmanlı sultanı Mehmed Rəşadın iradəsinə uyğun olaraq, Osmanlı şeyxülislamı Mustafa Xeyri Əfəndi Quranın “Tövbə” surəsinin 41-ci ayəsində müsəlmanların din yolunda cihada çağırış fikrinə istinadən islam düşmənlərinə qarşı cihad elan etdi. Osmanlı şeyxülislamının cihad çağırışında deyilirdi ki, bütün müsəlmanlar üçün cihad fərzdirdi və xəlifəyə qarşı savaşa ordularda xidmət edən müsəlmanlar dindən çıxmış hesab edilirlər [11, s.161].

Osmanlı sultanı (o, eyni zamanda islam xəlifəsi idi) tərəfindən cihad fitvası verildəndən sonra Türkiyə hökuməti Rusiya müsəlmanlarına ünvanlanmış bir müraciət hazırladı. Həmin müraciət rus dilində vərəqə şəklində çap olunaraq Rusiya ordusunda xidmət edən müsəlmanlar arasında, o cümlədən Azərbaycan əhalisi arasında yayıldı. Bu müraciətdə deyilirdi: *“Rusiya, Almaniya və Avstriyaya müharibə elan etmişdir. O, Osmanlı imperatorluğuna aman verməmiş və müsəlman torpaqlara soxulmuşdur. Bu isə osmanlıların imperatoru, bütün müsəlman dünyasının xəlifəsi imperator həzrətləri V Sultan Mehmet xanı məcbur etmişdir ki, bizimlə razılıqlı şəkildə Rusiyaya və onun müttəfiqləri olan Fransa və İngiltərəyə müharibə elan etsin. İndiki bizimkilər və Osmanlı Ordusu hər yerdə bizim ümumi düşmənimizlə müharibə edir. Osmanlı Ordusu Batuma yaxınlaşır. Onlar hər tərəfdən Qafqaza axışır. Qafqazın müsəlman tayfaları Osmanlı qardaşları ilə birlikdə vuruşurlar. Rusiyanın hərbi donanması Qara dənizin limanlarına sıxılmış və oradan çıxmaq imkanına malik deyillər. Xəlifə sultan rus, ingilis və fransızlara qarşı müqəddəs müharibənin fitvayışarifini elan etmişdir.*

...Xəlifənin bu əmrini, fitvanın məzmununu rus ordusu sıralarında olan müsəlman əsgər və zabidlərə çatdırırıq. İslamın, xəlifənin və Osmanlı imperiyasının qatı və barışmaz düşməni olan rus ordusunun sıralarını tərk edin. Avstriya, Almaniya qoşunlarına, öz xəlifənin dostlarına qoşulun. Onlar sizi açıq qucaqları ilə qarşılayacaqlar” [12, s.32; 13, s.683].

Qeyd edilməlidir ki, bu müraciətlər Rusiyanın hakimiyyət dairələri tərəfindən çox böyük təşvişlə qarşılandı. Rusiyanın Qafqazdakı hakimiyyət dairələrinin əldə etdiyi məlumatlara görə, Bakıya və Azərbaycanın digər məntəqələrinə Türkiyədən xüsusi adamlar gəlir və azərbaycanlı əhali

arasında milli təəssübkeşliyi, imperialist müharibəyə qarşı nifrəti təbliğ edən işlər aparırdılar. Məlum olmuşdu ki, Rusiya əleyhinə türkçü təbliğatın aparılması üçün Bakıda, Nuxada, Ağdaş və Göyçayda “İttihad və Tərəqqi” partiyasının yerli komitələri yaradılmışdır və həmin komitələr əhali arasında geniş fəaliyyət aparırlar [14, s.20].

Belə təbliğatın qarşısının alınması, Azərbaycanda türkçülüyn güclənməsinə və Rusiya əleyhinə təbliğatın genişlənməsinə yol verməmək üçün Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı Xəfiyyə şöbəsi Azərbaycana gələ biləcək türk vətəndaşlarının fəaliyyətinin qarşısını almağın təxirəsalınmaz olduğunu vurğulayaraq, Qafqaz ordusunun Baş komandanının əmri ilə xüsusi nəzarət mərkəzlərinin yaradılmasını tələb edirdi. Şəhər məntəqələrində iri ticarət-sənaye mərkəzlərinə, mehmanxanalara, karvansaralara və s. yaşayış yerlərinə, kənd yerlərində isə karvansaralara gələnlərə nəzarətin mollalara, qazılara və dini vəzifəli bütün şəxslərə həvalə edilməsi lazım bilinirdi. Belə nəzarət işlərinin həyata keçirilməsi üçün Rusiyanın Qafqaz ordusunun Hərbi qərargahı tərəfindən Bakı qubernatorunun hesabına ilkin mərhələdə min rubl köçürüldü. Azərbaycan əhalisinin nəzarət altında saxlanması üçün digər xərclərin ödənəcəyi də vəd edilirdi. Bunun üçün lazım olan sənədlərin təqdim edilməsi kifayət idi. Türkiyədən təbliğat məqsədilə gəlmiş insanların həbs ediləcəyi təqdirdə hər bir nəfər üçün mükafat da təyin edilirdi. Xüsusi şöbə tərəfindən bildirilirdi ki, Azərbaycan ərazisinə gəlmiş türk vətəndaşlarının burada təbliğat fəaliyyəti ilə məşğul olmasının sübuta yetirilməsi üçün isə əlavə mükafat xərcləri nəzərdə tutulur.

Rusiya hökuməti azərbaycanlı əhaliyə etibar etmədiyindən, onları hərbi xidmətə çağırır, onlara silah etibar etmirdi. 1914-cü ilin yayında Azərbaycan ictimaiyyətinin, nüfuzlu insanların təzyiqi ilə Rusiya azərbaycanlılardan ibarət Tatar alayı adlanan bir süvari alayın təşkilinə icazə versə də, həmin alayı yaxında olan Qafqaz cəbhəsinə göndərmədi ki, bu alay Osmanlı türkləri ilə qardaşlaşa bilər. Ona görə bu alay Avropa cəbhəsinə göndərildi [15, s.68].

Yəni Rusiya əslində, Qafqazda, həm də azərbaycanlı əhaliyə qarşı mübarizə aparırdı, Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsinin güclənməsinin qarşısını almaq üçün təzyiq və təqibləri daha da gücləndirirdi. Müharibənin davam etdiyi illərdə azərbaycanlı əhalidə ola biləcək silahların toplanmasına da başlandı. Rusiyanın yerli hakimiyyət nümayəndələri etiraf edirdilər ki, azərbaycanlı əhalinin silahlanması, əsasən, ermənilərin silahlanmasına cavabdır. Onun nəticəsi idi ki, Birinci Dünya müharibəsi sona yaxınlaşanda Cənubi Qafqazda çox sayda erməni silahlı qüvvələri meydana gəldi. Əldə edilmiş fürsətdən istifadə edərək bu qüvvələr Ermənistan adlanacaq bir dövlətin yaradılması məqsədilə azərbaycanlıları yaşadıkları ərazilərdə məhv etməyə, həmin əraziləri azərbaycanlılardan təmizləməyə başladılar. Azərbaycan xalqı bu təcavüz qarşısında tək qaldı. Bu isə qardaş Türkiyədən kömək istənilməsi məsələsini aktuallaşdırdı.

Almaniya və İngiltərənin Bakı siyasəti

Bakı ətrafında və bütünlükdə Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyətin mürəkkəbləşməsinə təsir göstərən amillərdən biri də Almaniya və İngiltərənin region ilə bağlı izlədiyi siyasət idi. Birinci Dünya müharibəsi illərində əks-cəbhələrdə qərar tutan bu dövlətlərin hər birinin Bakı neftinə böyük marağı var idi və bu maraq naminə, onlar Azərbaycan xalqının istəklərinə zidd olan konkret siyasət həyata keçirməkdə idilər.

Osmanlı Türkiyəsi Birinci Dünya müharibəsinə Almaniyanın müttəfiqi kimi daxil oldu. Bununla bağlı 1914-cü il avqust ayının 2-də Almaniya ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında ittifaq anlaşması imzalandı. Osmanlı hökumətinin o zamankı rəhbərləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilən bu ittifaq Osmanlı dövlətinin maliyyə imkanlarını yaxşılaşdırmaq, onun ordusunun yenidən qurulmasına kömək etməklə bərabər, həm də geosiyasi maraqların həll edilməsinə zəmin yarada bilərdi. Həmin anlaşmaya əsasən, Osmanlı Türkiyəsi Almaniya cəbhəsində savaşa girəcəyi təqdirdə ona beş milyon qızıl pul ayrılmalı idi. 1914-cü ilin oktyabr ayının ikinci yarısında həmin maliyyə vəsaiti iki mərhələdə Osmanlı dövlətinə ödənilirdi [16, s.36].

Çoxlu sayda alman zabıtları Osmanlı Ordusuna cəlb edildi və onlar Osmanlı Ordusunda çox məsuliyyətli vəzifələrə təyin edildilər. Bu da Almaniyaya imkan verdi ki, Osmanlı Türkiyəsinin ordusunun idarə edilməsinə güclü təsir göstərə bilsin.

Osmanlı hərbi-siyasi rəhbərliyi belə ehtimal edirdi ki, Almaniya ilə müttəfiqlik Cənubi Qafqazla bağlı siyasətin həyata keçirilməsinə yol açacaqdır. Hərbiyə naziri olan Ənvər paşanın Cənubi Qafqazla bağlı xüsusi hərbi-siyasi planları var idi. Onun fikrincə, Cənubi Qafqazdakı türk və müsəlman xalqların birləşdirilərək müstəqil dövlət halına gətirilməsi yerli xalqların maraqlarına cavab verdiyi kimi, elə Osmanlı dövlətinin də maraqlarına uyğun idi. Belə bir dövlətin yaradılması Rusiyanın cənuba doğru istiqamətlənən təcavüzkar siyasətinin qarşısının alınması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu geosiyasi planın həyata keçirilməsi işində Osmanlı Türkiyəsi, həm də müttəfiqləri olan Almaniya və Avstriya-Macaristanın köməyinə güvənirdi.

Lakin Almaniyanın Cənubi Qafqaz, xüsusilə də Bakı ilə bağlı planları, heç də Osmanlı hökumətinin siyasəti ilə uyğunluq təşkil etmirdi. Almaniya Osmanlı Türkiyəsinin Cənubi Qafqazda nüfuz qazanmasını birmənalı şəkildə istəmirdi. Ona görə Bakıya münasibətdə Almaniya Osmanlı Türkiyəsi ilə ittifaq mövqeyində deyil, tamamilə əks-mövqedə dayanırdı.

Almaniyanın hakimiyyət dairələri Cənubi Qafqazın və onun təbii sərvətlərinin ələ keçirilməsini bu dövlətin müharibə illərində rastlaşdığı iqtisadi çətinlikləri aradan qaldırması kimi dəyərləndirirdi [18, s.147]. General Lyudendorf şübhə etmirdi ki, Cənubi Qafqazın təbii sərvətləri Almaniyanın maraqları üçün istifadə edilə bilər. O, məqsədə çatmaq üçün konkret planlar da təklif edirdi. Onun fikrincə, Almaniya Cənubi Qafqaza qoşun çıxarmalı, Batum–Tiflis–Bakı dəmiryol xəttini ələ keçirməli və Bakıya aparıcı yolu nəzarət altına almalı idi [19, s.188]. Ələ keçiriləcəyi təqdirdə Bakı neftini bu yolla Avropaya daşımaq olardı.

Osmanlı nüfuzunun Cənubi Qafqazda artmasının qarşısının alınması üçün Almaniya ən müxtəlif yollara əl atmağa da hazır idi. Ona görə idi ki, Almaniya 1918-ci il may ayının 25-də Poti şəhərinə üç min nəfərlik alman qoşun dəstəsi çıxardı [2, s.28].

Almaniyanın öz müttəfiqi olan Türkiyədən xəbərsiz Cənubi Qafqaza qoşun çıxarması Osmanlı rəhbərliyi tərəfindən böyük etirazla qarşılandı. Bu məsələ ilə bağlı Ənvər paşa general Lyudendorfa xüsusi bir teleqram göndərdi və Osmanlı Türkiyəsinin maraqlarının nəzərə alınmamasına öz narazılığını bildirdi [18, s.153].

Bu etiraza baxmayaraq, Almaniya yenə də öz siyasətindən əl çəkmədi. Osmanlı Türkiyəsinin hərbi-siyasi rəhbərliyi üçün aydın idi ki, Almaniyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi və Bakını işğal etməsi region əhalisi üçün daha ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ona görə də Osmanlı hərbi-siyasi rəhbərliyi Azərbaycana hərbi yardımın göstərilməsi, xalqın milli-azadlıq mübarizəsinin dəstəklənməsi, başlıcası isə Azərbaycan xalqı üzərində mövcud olan real hərbi təhlükənin aradan qaldırılması üçün dərhal əməli addımlar atdı. Bu məsələdə, general Lyudendorfin da qeyd etdiyi kimi, *“alman qoşunlarının Cənubi Qafqaza daşınmasından əvvəl türk hərbi qüvvələri Bakıya daxil oldular”* [20, s.130].

Osmanlı hərbi qüvvələri Azərbaycana gəldikdən sonra da Almaniya Bakıya sahib olmaq iddialarından əl çəkmədi və Osmanlı qoşunlarının Bakıya doğru irəliləməsinin qarşısını almaq üçün bu dövlətə siyasi və diplomatik təzyiqlərini xeyli gücləndirdi. Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin Bakıya daxil olmasına yol verməmək üçün Almaniya dövləti hətta Osmanlı dövlətinə bəzi güzəştlər edilməsini də mümkün saydı. Məsələn, 1918-ci ilin iyun ayında alman generalı Fon Zeekt hərbiyyə naziri Ənvər paşaya göndərdiyi teleqramda o vaxtlar mübahisə obyektinə olan Qars, Ərdəhan və Batumun qeyd-şərtsiz Osmanlı nəzarəti altında qalmasına Almaniyanın razılığını bildirirdi. Bunun əvəzində isə Osmanlı Türkiyəsi Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru irəliləməsinin qarşısını almalı idi [21, s.984–985].

Məqsədinə nail olmaq istəyən Almaniya 1918-ci il avqust ayının 27-də bolşevik Rusiyası ilə də müqavilə imzaladı və bu müqavilənin şərtlərinə əsasən Almaniya Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin Bakıya girməsinin qarşısını almaq üçün Osmanlı hakimiyyətinə ciddi təzyiq etməli idi [22, s.117].

Lakin Osmanlı Türkiyəsi bu təzyiqlərə tab gətirdi və Almaniya qoşunlarının Azərbaycan ərazisinə çıxarılmasını önlədi.

Bakı neftinə sahib olmaq üçün Almaniya yalnız öz müttəfiqi olan Osmanlı Türkiyəsi ilə deyil, həm də Antanta İttifaqının üzvü olan İngiltərəyə qarşı da mübarizə aparırdı. Çünki Bakı neftinə sahib olmaq Böyük Britaniyanın da şərq siyasətinin əsas hədəflərindən biri idi.

Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasından sonra Yaxın Şərqlə çıxarılmış olan ingilis hərbi qüvvələri Bakıya qoşun yeritmək üçün fürsət gözləyirdilər.

Rusiyada baş verən 1917-ci ilin fevral çevrilişindən sonra İngiltərənin Bakı ilə bağlı siyasəti xeyli fəallaşdı. Bu şəhərin ələ keçirilməsi yollarının tapılması məqsədilə həmin ilin sonlarında Tiflisə ingilis hərbi nümayəndələrinin göndərilməsi qərara alındı. Bu hərbcilər regionda vəziyyəti öyrənməli, Cənubi Qafqaza ingilis hərbi qüvvələrinin çıxarılması yollarını araşdırmalı idilər. İngilis hərbciləri Bakıdan keçməklə Tiflisə də getməli idilər. Həmin hərbcilər qrupuna rəhbərlik general-mayor Denstervilə həvalə olundu. 1918-ci il yanvar ayının sonlarında onun rəhbərliyi altında olan 52 nəfərlik hərbi heyət Bağdaddan hərəkətə keçərək Ənzəliyə doğru irəliləməyə başladılar. Nəzərdə tutulmuşdu ki, ingilis hərbi heyəti bu şəhərdən gəmilər vasitəsilə Bakıya doğru hərəkətlərini davam etdirdi. 1918-ci il fevral ayının ortalarında ingilis hərbi dəstəsi Ənzəliyə yetişdi. Lakin bu zaman Ənzəli şəhəri hələ çar Rusiyası dövründən İran ərazisinə çıxarılmış rus qoşun dəstələrinin nəzarəti altına düşmüşdü. Bu qoşun dəstələri Rusiyaya qayıtmaq üçün Ənzəlidə ilişib qalmışdılar. Bolşevik təsirlərinin altında olan həmin qoşun qalıqlarının rəhbərliyi ingilis hərbi dəstəsinin Bakıya yollanmasına icazə vermədi [23, s.40].

Ənzəlidən Həmədana geri çəkilməmiş olan general Denstervilin tabeliyinə 1918-ci ilin aprelində əlavə ingilis qüvvələri verildi. Bu qüvvələr Mesopotamiyadakı ingilis hərbi qüvvələrinin bir hissəsi idi. Həmin qüvvələrin gəlməsi Denstervilin gücünü bir qədər artırdı və ona görə də Həmədanı tərk edib Qəzvinə gəldi və bu şəhəri nəzarət altına aldı [24, s.487]. Qəzvinə daxil olması ingilis hərbi qüvvələrinin Xəzər dənizinə yaxınlaşması demək idi və fürsət yaranan kimi bu şəhərdən Bakıya doğru istiqamət götürmək mümkün idi.

Bakıda bolşevik qüvvələrinin güclü olması general Denstervilə bu şəhərə doğru irəliləməyə imkan vermədi. O, Bakı ətrafında yaranmış vəziyyət və bu vəziyyətdə şəhərin ələ keçirilməsi imkanları haqqında İngiltərənin Hərbi nazirliyinə də lazımi məlumatlar göndərdi. İngilis hərbi-siyasi rəhbərliyi də belə bir qənaətə gəldi ki, Bakının ələ keçirilməsi üçün bu şəhər üzərinə göndəriləcək ingilis hərbi qüvvələrinin sayı artırılmalı. Ona görə də 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Denstervilin sərəncamına əlavə ingilis hərbi qüvvələri göndərildi. 1918-ci ilin may ayında polkovnik Keyvortun rəhbərliyi altında yeni bir ingilis dəstəsinin Denstervilə birləşməsi onun gücünü bir qədər də artırdı. General Denstervil İran ərazisində qalmış rus qoşun bölmələrinin bəzi hərbcilərini də öz tərəfinə çəkməyi bildi və 20-yə yaxın rus zabiti öz dəstəsinə qoşdu. Rus zabitləri ilə iş birliyi onların vasitəsilə Bakı haqqında daha geniş məlumatların toplanmasına imkan verdi [3, s.476].

Qafqaz İslam Ordusu yaradılana kimi ingilis qüvvələrinin Bakıya çıxarılması mümkün olmadı. İngilis komandanlığı da bu məsələdə müəyyən ləngimələrə yol verdi. Bununla belə, Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması ərəfəsində İngiltərənin də Bakının işğal edilməsi ilə bağlı çox ciddi hərbi planları var idi və Qafqaz İslam Ordusunun təşkil edilməsi bu planın icrası istiqamətində əməli fəaliyyəti müəyyən qədər təxirə saldı. İngilis hərbi qüvvələri ilk dəfə bir də 1918-ci il avqust ayının əvvəlində Bakıya çıxarıldı. Lakin bu qüvvələr məlum olduğu kimi, təxminən ay yarımından sonra Qafqaz İslam Ordusunu zərbələri altında şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

Bolşevik və erməni-daşnak təcavüzünün genişlənməsi

Qafqaz İslam Ordusunun yaranması ərəfəsində Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyəti son dərəcə mürəkkəbləşdirən qüvvələr sırasına ifrat bolşevik elementləri ilə erməni-daşnak dairələri də daxil idi. Bu qüvvələrin bəyan etdikləri strateji hədəfdə fərqli məqamlar olsa da, həmin hədəflərə çatmaqda oxşar taktikaya, Azərbaycan xalqının məhv edilməsinə daha çox üstünlük verirdilər. Bolşevik qüvvələr sosialist şüarlar altında hakimiyyətə yiyələnmək istədikləri halda, erməni-daşnak qüvvələri

“vətən” axtarışı ilə Azərbaycan torpaqlarına sahib çıxmaq istəyirdilər. Bu məqsədlərə çatmaq üçün həm Rusiyadan idarəolunan bolşevik qüvvələri, həm də böyük güclər tərəfindən himayə olunan erməni təcavüzkar qüvvələri Azərbaycan xalqının məhv edilməsinə, onların öz yurdlarından təmizlənməsinə belə hazır idilər.

1917-ci ilin fevralında çar Rusiyasının devrilməsindən və Rusiya hüduqlarında Müvəqqəti hökumətin hakimiyyət başına gəlməsindən sonra bu qüvvələrin hər ikisi öz strateji hədəflərinə çatmaq üçün xeyli fəallaşdılar. 1917-ci ilin oktyabrında isə bolşevik qüvvələri Rusiyada dövlət çevrilişi etdi və hakimiyyəti ələ aldı. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda bu yeni hakimiyyət qanuni hakimiyyət kimi tanınmadı. Cənubi Qafqazda mövcud olan ictimai, siyasi, məhəlli qurumların nümayəndələri 1917-ci il noyabr ayının 7-də Tiflisdə toplanaraq bolşevik Rusiyasına tabe olmayan Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) hökumətinin qurulduğunu elan etdilər [25, s.223].

Rusiyanın yeni bolşevik hakimiyyəti keçmiş Rusiya hüduqları daxilindəki əraziləri yeni dövlətin qanuni əraziləri hesab edirdi. O cümlədən, Cənubi Qafqaz da bolşevik Rusiyasının tərkib hissəsi sayılırdı və ona görə Cənubi Qafqazda baş verən mərkəzdənqaçma meyilini heç də qəbul etmirdi. Bolşevik qüvvələrinin təhriki ilə Cənubi Qafqaz hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılmasından kənar qalan bolşevik elementlər regionun bütün şəhərlərindən Bakıya axışmağa başladılar. Çünki Bakıda bolşevik qüvvələrinin toplaşması və fəaliyyət göstərməsi üçün daha münasib şərait var idi. Bakı şəhəri sənaye-neft şəhəri olduğundan, burada əhalinin xeyli hissəsi qeyri-azərbaycanlı idi. Digər tərəfdən Bakıda yerləşmiş rus hərbi qüvvələrində şovinist hissləri qızıqdırmaqla onları bölünməz Rusiya əleyhinə olan yerli qüvvələrə qarşı səfərbər etmək mümkün idi. Rusiya bolşevik hakimiyyətinin rəhbərləri V.Lenin və İ.Stalinin imzaladıqları 13 nömrəli dekretə görə, Bakı Sovetinin rəhbəri Stepan Şaumyana, onun silahdaşı Kuznetsov adlı birisinə və digərlərinə Bakının və Cənubi Qafqazın sovetləşdirilməsi işi həvalə olundu [25, s.226].

Bu bolşevik nümayəndələri isə Azərbaycanda dinc yolla bolşevik hakimiyyətinin qurulmasının mümkün olmadığını görəncə silaha və təcavüzə əl atmağa üstünlük verdilər. Ona görə də milli hakimiyyət tərəfdarı olan Azərbaycan aydınlarına S.Şaumyan bəyan edirdi ki, “...Sizə Azərbaycan istiqlaliyyəti yerinə bir məzarlıq bəxş edəcəyəm” [25, s.226].

Belə bir planın həyata keçirilməsi üçün dərhal antimillə hərbi dəstələrin formalaşdırılmasına başlandı. Həmin qüvvələr, ilk növbədə keçmiş rus hərbi hissə və bölmələri arasından toplanırdı. Görülən işlər nəticəsi olaraq, 1918-ci ilin əvvəlində erməni S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin Qırmızı qvardiyasında 3500 nəfərə yaxın silahlı var idi [26, s.95].

Azərbaycan xalqını qan gölündə boğmaq istəyən S.Şaumyan və onunla həmfikir olan bolşevik-daşnak elementlərinin silahlanması bolşevik Rusiyası tərəfindən maliyyə baxımından ciddi şəkildə dəstəklənirdi. Belə ki, yalnız 1918-ci ilin fevral ayında Rusiyadan Bakı Sovetinə təxminən 31 milyon rubl pul göndərilmişdi. Göstərilən bu kömək nəticəsində 1918-ci ilin martında Bakıdakı bolşevik hərbi qüvvələrinin sayı 6 min nəfərə çatmışdı. Həmin qüvvələrin iki ədəd zirehli qatırı və iki ədəd zirehli avtomobili var idi. Elə həmin vaxtlarda Rusiyanın bolşevik hakimiyyəti Bakı bolşeviklərinə Moskvadan bir silahlı dəstə, 2 ədəd təyyarə və əlavə olaraq 2 ədəd zirehli avtomobil və 5 min ədəd tüfəng göndərməsini qərara aldı [27, s.95].

Tarixdən bəllidir ki, belə böyük hərbi qüvvə topladıqdan sonra ermənilər tərəfindən rəhbərlik edilən Bakı Soveti 1918-ci il mart ayının sonunda Bakıda azərbaycanlı əhaliyə qarşı böyük soyqırımını həyata keçirdi. Bu soyqırımını həyata keçirməkdə bolşevik qüvvələri ilə birlikdə Bakı şəhərində toplanmış olan erməni-daşnak qüvvələri də yaxından iştirak etdilər. 1918-ci ilin mart soyqırımını ərəfəsində Bakıda bolşevik qüvvələrindən əlavə təxminən 4 min nəfərlik erməni-daşnak silahlı dəstələri də var idi.

Bu soyqırımını həyata keçirməkdə məqsəd Bakıda güclənməkdə olan milli-azadlıq hərəkatını məhv etmək, bu şəhərin Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının mərkəzinə çevrilməsinə yol verməmək, bütünlükdə Azərbaycan xalqına ağır zərbə vurmaqla Azərbaycanda bolşevik hakimiyyətini bərqərar etmək idi. Çünki milli azadlıq hərəkatının genişlənməsi bolşevik hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə ciddi bir maneə yaradırdı. Bunu Bakı bolşeviklərinin rəhbərlərindən biri olan erməni A.Mikoyan da

etiraf edirdi. O, hələ XX əsrin 20-ci illərində yazırdı ki, “*Bakıda milli şuraların olması və fəaliyyət göstərməsi, qanuni hakimiyyətin bələdiyyələr tərəfindən təmsil edilməsi bolşeviklərin Bakıda möhkəmlənməsini çətinləşdirir*” [6; 26]. Bolşevizmin güclənməsi üçün isə Bakıda milli qüvvələri məhv etmək lazım idi. Bakı şəhəri və Bakı nefti bolşevik hakimiyyəti üçün çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Ona görə də Rusiya bolşevik hakimiyyətinin lideri olan V. Lenin Bakıdakı soyqırımına rəhbərlik edən S.Şaumyana belə yazırdı: “*Bakı bizim üçün hər şeydir və onu müdafiə edib saxlamaq lazımdır*” [27, s.98].

Bolşevik qüvvələri və bolşevik donuna bürünmüş olan erməni-daşnak qüvvələri Bakı şəhərində son dərəcə böyük və dəhşətli qırğınlar törətdilər. Bu qırğınların şahidi olanlardan biri yazırdı ki, “*mən 1918-ci ilin mart ayında daşnakların vəhşiliklərinin, saysız günahsız adamların ...öldürülüb karvansaralarda meyitlərin yandırılmasını öz gözümlə görmüşdüm. Bu, çox faciəli və nifrətəlayiq bir hərəkət idi*”. Bir xarici qonaq isə Bakıda gördüklərini belə təsvir edirdi: “*Ancaq müsəlmanlar yaşayan məhəllələrə hücum edən ermənilər adamları öldürür, qılıncla parçalayır, süngülərlə dəlik-deşik edir, evləri yandırır, uşaqları yanan evlərə atır, diri-diri yandırır dılar. Üç-dörd günlük südəmə uşaqları süngülərinə taxırdılar. Çuxurların birində bir neçə gün sonra çıxarılan 87 müsəlman cəsədinin qarınları yarılmış, qulaqları, burunları və üzvləri kəsilmişdi. Onlar nə uşaqlara, nə də qocalara rəhm edirlər*” [25, s.227–228].

Bu qırğınların gedişində Bakıda 10–12 min arasında insan vəhşicəsinə qətlə yetirildi [28, s.71]. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Bakıda soyqırımına məruz qalanların sayı 15 min nəfər idi [29, s.101]. Belə dəhşətli qırğınlar Şamaxı və Quba qəzalarında, Lənkəran bölgəsində də həyata keçirildi. Həmin qırğınlar xüsusi olaraq həmin bölgələrə göndərilmiş erməni-daşnak silahlı dəstələri tərəfindən xüsusi bir amansızlıqla törədildi.

Bakıda mart soyqırımını həyata keçirdikdən sonra bolşeviklərlə erməni daşnaklarının hərbi qüvvələri birləşdirildi. Bakı qırğınlarından dərhal sonra S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin tabeliyində əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan 18 min nəfərlik silahlı dəstə yaradıldı. Bu silahlı dəstələr 19 atıcı taborda birləşdirildi. Həmin atıcı taborlardan 4 atıcı briqada təşkil edildi. Bu atıcı briqadaların bazasında isə Qırmızı Ordunun 1-ci Qafqaz korpusu yaradıldı. Korpusa rəhbərlik erməni daşnaklarına tapşırıldı. Korpus komandiri vəzifəsinə erməni Qazarov, qərargah rəisi vəzifəsinə isə erməni Avetisov gətirildi [29, s.116].

Bolşevik-daşnak qüvvələrinin məqsədi lazımı güc toplayaraq Bakıdan Gəncə üzərinə hücum etmək, Gəncəyə qədər olan yaşayış məntəqələrindəki əhalini soyqırımına məruz qoymaq, Gəncəni işğal etməklə bu şəhərdəki milli azadlıq hərəkatına son vermək və bütün Azərbaycanı bolşevik-daşnak əsarəti altına salmaq idi. Bu məqsədə nail olmaq üçün bolşevik-daşnak qüvvələrinin daha da gücləndirilməsi davam etdirildi. Şahidlərin verdiyi məlumatlara görə, bolşevik-daşnak qüvvələrinin Gəncə istiqamətində hücumu başlamazdan əvvəl bu qüvvələrin birləşdiyi taborların sayı 29-a çatdırıldı. Onların sərəncamında 54 ədəd üçdüyməlik top, iki atlı eskadronu, istehkam taboru və zirehli avtomobil dəstəsi də var idi [30].

1918-ci il aprel ayının ortalarına yaxın bütün bu qüvvələrin Bakı şəhərindən Gəncə istiqamətində hücumu başladı. Bu sayda olan bolşevik-daşnak qoşunlarının qarşısının alınması üçün Azərbaycanın yetərli milli hərbi qüvvəsi yox idi. Yeni yaradılmasına başlanmış milli hərbi qüvvələri isə lazımı səviyyədə təşkilatlanmamışdı. Yaranmış olan bu vəziyyət Azərbaycanın milli qüvvələrində belə bir əminlik yaratdı ki, xalqı bolşevik-daşnak qırğınlarından xilas etmək üçün Osmanlı Türkiyəsinin yardımına ehtiyac vardır. Ona görə də yenicə istiqlalını elan etmiş Azərbaycan hökuməti hərbi kömək üçün Osmanlı Türkiyəsinə müraciət etməli oldu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan tarixi. VII cildə. V cild / Məsul redaktorlar: Mahmud İsmayıl və Nigar Maksvel. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 2008. – 133 s.

2. Darabadi, P. XX əsrin əvvəllərində Güney Qafqaz beynəlxalq geosiyasi münasibətlər sistemində / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu / Redaktorlar: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov. – Bakı: Nurlar nəşriyyatı, – 2008. – s. 23-38.
3. Süleymanov, M. Azərbaycan Ordusunun tarixi. I cild / M.Süleymanov. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, – 2018. – 736 s.
4. Azərbaycan Birinci Dünya Müharibəsi dövründə / Elmi redaktor Fərhad Cabbarov. – Bakı: Ziya nəşriyyatı, – 2014. – 208 s.
5. Дулаева, З., Мамедов, М. Баку в годы Первой мировой войны / Azərbaycan Birinci Dünya Müharibəsi dövründə / Elmi redaktor Fərhad Cabbarov. – Bakı: Ziya nəşriyyatı, – 2014. – с. 32-57
6. Süleymanov, M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan / M.Süleymanov. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 1999. – 440 s.
7. Mehmetzade, M.B. Milli Azərbaycan hareketi / M.B.Mehmetzade. – Ankara: Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş., – 1991. – 240 s.
8. Atnur, İ. E. Kafkas İttihad ve Tereqqi partisi ve proqramı // Sosial Bilimler Dergisi, – 2006. No.15, –s. 39-61.
9. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 1990. – 112 s.
10. Алиева, С. Мусульмане Кавказа в годы Первой мировой войны: отношение к войне, Турции и власти / Россия и Кавказ в Первой мировой войне 1914-1928 гг.: основные военные кампании, геополитические и социокультурные итоги. Сборник тезисов докладов. Ответственный за выпуск И.Алмазов. Назрань, ООО «КЕП», – 2014, – с. 25-38.
11. Fərhadov, Ə. Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinə dair / Azərbaycan Birinci Dünya Müharibəsi dövründə. Elmi redaktor Fərhad Cabbarov. Bakı: Ziya nəşriyyatı, – 2014. – с. 161-178
12. Война и наши трофеи. Выставка устроенная Обществом ревнителей истории / Ред. ком.: М. Соколовский, И. Божерянов, Л. Дмитриев-Кавказский [и др.]. Петроград, текст М.К.Соколовского и И.Н.Божерянова; О-во попечения о бесприютных детях, – 1914. – 73 с.
13. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu / Redaktorlar: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov. – Bakı: Nurlar nəşriyyatı, – 2008. – 696 s.
14. Саркисян, Е.К. Пантюркистская и панисламистская агентура Османской империи в Закавказье накануне первой мировой войны // Известия Академии Наук Армянской ССР. Общественные науки, – 1962. № 7, – с. 19-30
15. Ахмедов, С. Татарский конный полк на полях сражений / Azərbaycan Birinci Dünya Müharibəsi dövründə. Elmi redaktor Fərhad Cabbarov. – Bakı: Ziya nəşriyyatı, – 2014. – s.58-90
16. Güler, A. Kafkasya – zafer, ihanet ve hüznün (1918-1920) / A.Güler. – Ankara: Geleati yayıncılık, – 2021. – 304 s.
17. Yedigərov, E. Osmanlı devleti-Güney Kafkasiya ilişkileri (1917-1918). Yüksük lisans tezi. Konya, – 2007. – 103 s.
18. Çolak, M. Almaniyanın Qafqaz siyasəti (1917-1918-ci illər) / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Orusu. – Bakı: Nurlar nəşriyyatı, – 2008. – s. 135-164.
19. Людендорф, Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. / Э.Людендорф.– Москва: Государственная издательство, – 1924. т.2. – 316 с.
20. Пипия, Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. / Г.В.Пипия. – Москва: Наука, – 1978. – 223 s.
21. Necefli, G. Alman arşiv belgelerinde kafkas İslam Ordusunun Bakuyu kurtarma uğruna mücadelesi / 100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu. Yayına hazırlayanlar: A.Akengin, S.Koçaslan. – Ankara: ÜÇ S Basım Ltd. Şti, – 2015. – s. 977-994.

22. Qasımlı, M. Bolşevik Rusiyasının Güney-Qafqaz siyasəti / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Redaktorlar: Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov. – Bakı: Nurlar nəşriyyatı, – 2008, – s. 93-134.
23. Денстервиль, Л. Британский империализм в Баку и Персии 1917-1918 (воспоминания) / Л.Денстервиль. – Тифлис: Советский Кавказ, – 1925. – 281 с.
24. Süleymanov, M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi / M.Süleymanov. – Tehran: Firuzan nəşriyyatı, – 2014. c 1. – 760 s.
25. Baykara, H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. – Bakı: Azər nəşr, – 1992. – 276 s.
26. Кочарли, Т. Исторический поворот в судьбах Азербайджанского народа / Т.Кочарли. – Баку, Азербайджанское государственное изд-во, – 1980. – 272 с.
27. Şahgəldiyev, H. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsində rus xalqının köməyi / H.Şahgəldiyev. – Bakı: Azər nəşr, – 1960. – 208 s.
28. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920) / məsul redaktor N.Ağamaliyeva. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 1998. – 336 s.
29. Abışov, V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər) / V.Ş.Abişov. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 163 s.
30. Корганов, Г. Участие армян в мировой войне на Кавказском фронте (1914–1918). Глава XXIV. Борьба за город и район Баку: [Электронный ресурс]. URL: <http://russia-armenia.info/node/10296>.

Аннотация

Военно-политические условия, обусловившие создание кавказской Исламской Армии Бахтияр Эрсой

Создание Кавказской Исламской Армии занимает важное место в истории независимости и государственности азербайджанского народа. Его создание обусловилось исторической необходимостью. Так как крах царской России, образовало сначала Временное правительство, а затем с приходом к власти Большевиков не только возродилось национально-освободительное движение на Южном Кавказе, но и дал сильный толчок к активизации агрессивных сил. Основы этих агрессивных сил составляли большевистско-дашнакские отряды. Эти силы с целью достижения своих политических и националистических амбиций совершили массовый геноцид против азербайджанского населения на территории Азербайджана. Проанализировав сложившуюся ситуацию, лидеры и активисты азербайджанского национально-освободительного движения решили запросить военную помощь у Османской Империи. Именно с помощью Турции можно было спасти азербайджанский народ от реальной опасности. В результате чего была сформирована Кавказская Исламская Армия.

Ключевые слова: Национально-освободительное движение, Национальные вооруженные силы, геноцид, Бакинская нефть, Кавказская Исламская Армия.

Abstract

The military-political conditions that led to the creation of Caucasian Islamic Army Bahtiyar Ersoy

The creation of the Caucasian Islamic Army occupies an important place in the history of the independence and statehood of the Azerbaijani people. Its creation was determined by historical necessity. Since the collapse of tsarist Russia, first the Provisional Government was formed, and then, with the coming of the Bolsheviks to power, not only the national liberation movement in the South Caucasus was revived, but also gave a strong impetus to the activation of aggressive forces.

Bolshevik-Dashnak forces stood in front of those aggressive forces. These forces, in order to achieve their political and nationalist ambitions, committed mass genocide against the Azerbaijani population in the territory of Azerbaijan. After analyzing the current situation, the leaders and activists of the Azerbaijani national liberation movement decided to request military assistance from the Ottoman Empire. Only in this case could it save the Azerbaijani people from real dangers. As a result, the Caucasus Islamic Army was formed.

Keywords: National Liberation Movement, National Armed Forces, genocide, Baku Oil, Caucasian Islamic Army.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.05.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 01.06.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 14.06.2022

UOT 378

KURSANTLARDA LİDERLİK KEYFİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ ROLU

general-mayor Hikmət Həsənov

polkovnik Rəşad Tahirov

Müdafiə Nazirliyinin Milli Müdafiə Universiteti

E-mail: rashad_tahirov1975@yahoo.com

Xülasə. Ali Hərbi təhsil müəssisəsinin tədris prosesində istifadə edilən təlim texnologiyaları kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Çünki bu təhsil müəssisəsində kursantlar vaxtlarının xeyli hissəsini tədris məşğələsində keçirirlər. Bu məşğələlər kursanta lider şəxsiyyət kimi formalaşması üçün lazım olan bilik, bacarıq və vərdişlər qazandırır, həmçinin təfəkkürünü inkişaf etdirmək və özünügerçəkləşdirməsi üçün şərait yaradır. Məhz bu səbəbdən hərbi məktəbdə liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması prosesində təlim texnologiyalarına xüsusi yer verilir. Məqalədə təlimin mahiyyəti açıqlanaraq ənənəvi və fəal təlim texnologiyalarının xüsusiyyətləri təhlil edilir və liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında onların rolu göstərilir.

Açar sözlər: təlim, texnologiya, liderlik, lider, ənənəvi, fəal, taksonomiya, idrak, məntiqi, tənqidi təfəkkür.

Giriş

İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına irsiyyət, ətraf mühit və təlim kimi amillər təsir göstərir. Sonuncu şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının, bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsinin, eləcə də həyatda özünü dərk etməsinin təminatçısı rolunda çıxış edir. Təlim, insanın şəxsiyyət kimi hərtərəfli formalaşması, onun şəxsi həyatda və kollektivdə özgüvənli və səriştəli olması üçün çox önəmlidir. Bu səbəbdən həyat və iş fəaliyyətində insana uğur qazandıran əsas keyfiyyətlər (xüsusilə, liderliklə bağlı olanlar) təlim-tərbiyə prosesində formalaşır. Araşdırmalar göstərir ki, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, o cümlədən onda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşması üçün ən əlverişli şərait ali təhsil müəssisələrində mövcuddur. Belə ki, insan həyatda seçəcəyi peşə və idarəçilik fəaliyyətində qazanacağı uğurlar üçün zəruri olan bilik, bacarıq və təcrübəni, məhz ali təhsil müəssisələrində əldə edir. Burada təhsil alan tələbələrin yaşı və təhsil səviyyəsi onlarda liderlik keyfiyyətləri də daxil olmaqla, bir çox keyfiyyətlərin formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. Bundan başqa, ali təhsil müəssisəsinin təlim imkanları, dərslərin məzmunu və xarakteri təhsilənlərin potensialından geniş istifadə etməyə imkan verir. Məhz bu səbəbdən hərbi məktəbdə kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması prosesində təlimin rolu əvəzsizdir.

Əsas anlayışlar

Novosyolovaya görə, təlim, öyrənmənin maariflənməsi, tərbiyəsi və inkişafına yönəlmiş, öncədən nəzərdə tutulmuş məqsədyönlü fəaliyyət və təsiretmə prosesidir [1]. Kris Obisi isə təlimi nəzəri bilik, qabiliyyət, bacarıq və vərdişlərin ardıcıl olaraq öyrənilmə prosesi kimi təfsir etmişdir [2, s.82]. Təlim prosesində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunması və effektiv nəticənin əldə edilməsi təlim texnologiyalarının düzgün seçilib tətbiq edilməsi ilə sıx bağlıdır. A.M.Nəzərova görə, təlim texnologiyası bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq üçün əməliyyatlar kompleksidir [3, s.18]. Müasir pedaqogikada istifadə edilən təlim texnologiyaları anlayışına aid çoxlu sayda yanaşma mövcuddur. İsmət Məmmədova və Günay Həsənovaya istinadən bu texnologiyalar iki qrupa bölünür [4, s.20–21]: ənənəvi və fəal təlim.

Ənənəvi təlim – müəyyən mövzu üzrə biliyin formalaşdırılması üçün müəllim tərəfindən təyin

edilmiş vaxt çərçivəsində zəruri olan məlumatların, əsasən, izahedici-illüstrativ metodla tələbəyə ötürülməsidir. Bu prosesdə müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı əlaqə zəifdir, əsas aktiv sima müəllimdir, tələbələr isə çox vaxt passiv mövqedə qalır. Belə ki, müəllim imkanlarından istifadə edərək mövzunun məzmununu tələbələrə çatdırır, izah edir, sualları cavablandırır və dərslərin gedişini idarə edir. Dərs vaxtı tələbələr müəllimin diktəsinə tabe olur, onu dinləyir, yeni məlumatlarla tanış olur, tapşırıq alır və sual verir. Burada tələbənin fəaliyyəti çox vaxt reproduktiv xarakter daşıyır. Tyuqayevaya görə, reproduktiv metod onunla xarakterizə edilir ki, tələbə yalnız yazır, informasiyanı, bilikləri alır, onu qəbul edir, başa düşür, yadda saxlayır və təcrübədə tətbiq edərək praktiki vərdiş qazanır [5, s.371].

Fəal təlimdə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı və onun düşünmə qabiliyyətinin formalaşması əsas götürülür. Bu səbəbdən fəal təlim daha çox şəxsiyyətyönlü – inkişafetdiricidir. Burada istifadə edilən metodlar bir sıra xüsusiyyətləri ilə ənənəvi təlimdən fərqlənir: tələbələrin əksəriyyətinin təlim prosesində aktiv iştirak etməsi, müəllim tərəfindən problemlə şəraitin yaradılması, müəllim–tələbə əməkdaşlığının və tələbənin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması, biliklərin şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsi. Qabışevaya görə, ənənəvi təlimin müəllim–dərslük–təhsilalan paradigması əvəzinə innovativ təlimdə yeni (innovativ) təhsilalan–dərslük–müəllim yanaşması istifadə edilir [6, s. 7]. Bu yanaşma həm dərslərin daha maraqlı keçməsinə, həm də tələbədə dərinlən düşünmə və nəticə çıxara bilmə qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına imkan yaradır. Məmmədovaya istinadən fəal təlim texnologiyalarının üstün cəhətlərini prof. Ə.Ə. Ağayev belə göstərir: – “...*dərs tam fəallıq şəraitində keçir, təkcə müəllim deyil, şagirdlər də yaradıcılıq axtarışında olurlar, müstəqil düşüncə tərzini formalaşdırır, təşəbbüskarlıq, yeniliyə meyillilik güclənir*” [7].

Hesab edirik ki, liderlik üçün zəruri olan intellektual keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında həm ənənəvi, həm də fəal təlim metodlarına müraciət edilməsi məqsədəuyğundur. Çünki onların birgə tətbiqi “Blum taksonomiyası”na uyğundur və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə mərhələli şəkildə nail olunmasına imkan verir. Benjamin Blumün başçılıq etdiyi Çikaqo Universitetinin alimləri tərəfindən 1956-cı ildə işlənib hazırlanan, sonradan 2001-ci ildə təkmilləşdirilmiş bu taksonomiya (yunanca *taxos* – “qayda” ilə yerləşmə, “*nomos*” – “qanun” deməkdir) təlim məqsədləri sistemidir. Blum taksonomiyası müasir dövrdə də öz aktuallığını itirməyib və təlim məqsədlərinin təyin edilməsində ən effektiv vasitə hesab edilir. Sözügedən taksonomiyaya əsasən təhsil bir neçə mərhələdən, səviyyədən ibarət olan mürəkkəb bir prosesdir. Burada təhsilalanlarda tərəkürün, dərkətmənin, məntiqi və tənqidi düşüncənin mərhələli və ardıcıl şəkildə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Syed İrfan və Şelina Bhamaniyə görə, Blum taksonomiyasında təlim sisteminin əsas məqsədi təhsilalanların mənimsədikləri məlumatların real kontekstdə tətbiq edə bilən bilik, qabiliyyət və bacarıqlara dönüştürülməsidir [8, s.290].

Blum taksonomiyası tədris prosesini metodik planlaşdırmağa və nəticəsini ölçərək təhsil məqsədlərini düzgün təyin etməyə imkan verir. Burada təlim məqsədlərinin sistemi asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə prinsipinə əsasən, mərhələlərlə qurulmuşdur. Təhsil prosesi həm müəllimə təlimi düzgün qurmağa, planlaşdırmağa və istiqamətləndirməyə, həm də tələbənin tərəkürünün produktiv inkişafına və praktik tətbiqi vərdişləri qazanmasına imkan verir. Enamul Hoqueyə istinadən Blum taksonomiyasında təhsil məqsədləri üç səviyyəyə bölünür: idrak, emosional (affektiv) və psixomotor [9, s.45].

Blum taksonomiyasının səviyyələri

İdrak sahəsi Blum taksonomiyasının ilk və ən vacib mərhələsidir. Çünki təhsilalanın bu sahədə əldə etdiyi, mənimsədiyi və öyrəndiyi biliklər taksonomiyanın növbəti mərhələlərində göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün ilkin şərait yaradır. Mary Forehandə görə, idrak sahəsi biliyin mənimsəməsi ilə əlaqədardır və altı mərhələdən ibarətdir: öyrənmə, qavrama, tətbiq, təhlil, sintez və qiymətləndirmə [10, s.3].

Öyrənmə idrak səviyyəsinin birinci mərhələsidir və konkret məlumatların (tarix, fakt, rəqəm, hadisə, termin, teorem, nəzəriyyə və s.) mənimsənilməsi, təkrarlanması, qeyd edilməsi, əzbərlənməsi,

xatırlanması, eləcə də əsas tərif və baza biliklərin öyrənilməsi kimi fəaliyyətləri ehtiva edir. Bu mərhələdə tələbə bilikləri mənimsəməklə yanaşı, fəaliyyət obyektini haqqında ümumi anlayış əldə edir və bununla da onun idraki keyfiyyətləri formalaşır.

Qavrama mərhələsində verilən biliklərin başa düşülməsi və dərk edilməsi reallaşır. Bu mərhələnin məqsədi, tələbəyə təqdim edilən dərs materialını öz sözləri ilə ifadə etməyi, fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, hadisələrin gələcək inkişafı ilə bağlı məntiqli fikirlər söyləməyi, eləcə də məlumatları ümumiləşdirməyi öyrətməkdir.

Tətbiq mərhələsində tələbə mənimsədiyi bilikləri yeni və konkret şəraitdə tətbiq etməyi öyrənir. Bu məqsədlə o, öyrəndiyi qayda, düstur və qanunları müxtəlif praktiki məsələlərin həllində istifadə edir.

Təhlil etmə mərhələsinin məqsədi, tələbələrin məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsidir. Onlar burada təsəvvür, təxəyyül və mühakimə qabiliyyətlərindən istifadə edərək məlumatları təhlil edir. Təhlil etmə nəticəsində tələbələr irihəcmli materialı sadə hissələrə ayırmağı, hər hissəni ayrıca araşdırmağı, onlar arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməyi, fakt və fərziyyəni ayırd etməyi, bunun nəticəsində düzgün qərar qəbul etməyi öyrənirlər.

Sintez mərhələsi yaradıcı təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədardır. Bura yeni ideyaların yaranması üçün köhnə ideyalardan istifadə, müəyyən meyarlar üzrə fikirlərin, hipotezlərin, alternativ həllərin generasiya edilməsi aiddir. Tələbə verilmiş faktları və mənimsədiyi tədris proqramını ümumiləşdirərək bir neçə sahə üzrə bilikləri əlaqələndirir, nəticədə, yeni fikir, metod və fəaliyyət planı yaradır.

Qiymətləndirmə idrak səviyyəsinin son mərhələsidir. Bu mərhələdə tələbələrdən təqdim olunan material və ya metodlar barədə fikir və münasibət bildirmələri istənilir. Bunun nəticəsində tələbənin mühakimə qabiliyyəti inkişaf edir. Bu mərhələnin məqsədi, tələbəyə məsələnin məntiqi strukturunu öyrətməkdir.

Blum taksonomiyasının növbəti iki səviyyəsi affektiv və psixomotor öyrənmədir. Affektiv öyrənmə emosional sahədə tələbənin hisslərinə təsiretməni nəzərdə tutur. Bu səviyyənin məqsədi tələbədə təhsilə, öyrənməyə həvəs, motivasiya və istək yaratmaqla, onun təlimdə fəal iştirak etməsini, ətrafdakılarla ünsiyyət qura bilməsini, başqalarının fikirlərinə hörmətlə yanaşmasını təmin etməkdir.

Psixomotor öyrənmə tələbənin praktiki bacarıq və vərdişlərinin formalaşması, həmçinin fiziki inkişafı ilə əlaqədardır. Burada tələbə auditoriyada öyrəndiyi nəzəri bilikləri gündəlik həyatda və peşə fəaliyyətində praktiki olaraq tətbiq etməyi öyrənir.

Beləliklə, Blum taksonomiyasında nəzərdə tutulan təlim məqsədlərinin gerçəkləşməsi effektiv liderlik üçün zəruri olan intellektual və sosial keyfiyyətlərin formalaşmasına müsbət təsir edir. Bu səbəbdən kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşması prosesində adıçəkilən taksonomiyanın tətbiqi məqsədəuyğundur. Bu prosesdə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə Blum taksonomiyasına uyğun olaraq, mərhələli şəkildə nail olunur və nəticə təlim texnologiyalarının düzgün seçilib tətbiq edilməsi ilə sıx bağlıdır.

Liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında ənənəvi və fəal təlim

Səmərəlilik baxımından istifadə edilən təlim texnologiyası şəraitə, təhsilənlərin tərkibinə və mövcud şəraitə görə tətbiq edilir. Hesab edirik ki, ali təhsil müəssisələrində, o cümlədən ali hərbi məktəbdə təlim texnologiyaları peşə və şəxsiyyətyönlü olmalı, tələbələrdə daxili potensialın üzə çıxarılmasına, müstəqil şəkildə bilik və bacarıq əldə etməsinə stimül yaratmalıdır. İstifadə edilən təlim texnologiyaları elə seçilməlidir ki, onlar kursanta bilik və praktiki vərdiş qazandırmaqla yanaşı, onda liderlik üçün zəruri olan məntiqi, tənqidi və yaradıcı düşüncəni, kommunikativ və təşkilatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, həmçinin özünügerçəkləşdirməyə imkan versin. Məhz ənənəvi və fəal təlimin auditoriyada və ya auditoriyadankənar məqsədəuyğun və birgə tətbiqi kursantlara liderlik keyfiyyətlərinin uğurla formalaşdırılmasına şərait yaradır.

Qeyd edilməlidir ki, müasir tələblərə cavab verməsi, tələbələr tərəfindən mövzunun yaxşı qavranılması, habelə onun lider kimi hərtərəfli formalaşması baxımından passiv təlim metodlarına

əsaslanmış ənənəvi təlim texnologiyaları bir çox mütəxəssislər tərəfindən qənaətbəxş hesab edilmir. Belə ki, bu texnologiya vasitəsilə daha çox real tələbatlardan kənar olan və tez unudulan ənənəvi sxem və prinsiplərə əsaslanan hazır biliklər verilir. Bu da tələbə və ya kursantın dərk etmə fəallığını aşağı salaraq, onda liderlik üçün zəruri olan məntiqi və tənqidi təfəkkürün, müstəqil çalışma və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına mane olur. Lakin ənənəvi təlimin müəyyən öyrədici imkanları da vardır ki, günümüzdə hələ də geniş şəkildə tətbiq edilir. Digər tərəfdən tələbənin dərstdə fəallığını artıran yeni yanaşmaların istifadəsi təlimin səmərəliliyini və keyfiyyətini artırır. Mühazirə və seminarın dialoq-diskussiya formasında aparılmasını, yaxud problem üzərində qurulmasını yeni yanaşmalara nümunə kimi göstərmək olar.

Beləliklə, biliyin mənimsənilməsi baxımdan müəyyən qüsurların olmasına baxmayaraq, ənənəvi təlim texnologiyaları müasir tədris prosesində geniş istifadə edilir. Niqmatov və Şakirovaya görə ənənəvi texnologiyalara əsaslanmış təlimin müsbət cəhətləri çoxdur [11, s.5]. Empirik araşdırma nəticəsində müəyyənləşdirilən müsbət cəhətlər bunlardır: təyin edilmiş vaxt ərzində nisbətən irihəcmli materialların auditoriyaya çatdırılması imkanı; biliklərin verilməsində sistemli yanaşma; peşəyə aid baza biliklərin möhkəmləndirilməsi və təcrübə ilə əlaqələndirilməsi; müsbət motivasiyanın yaradılması, habelə nitq mədəniyyəti və idrak səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi. İdrak səviyyəsinin inkişafı isə Blum taksonomiyasının ilkin mərhələsində (idrak sahəsi) qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa imkan verir. Belə ki, ənənəvi təlim texnologiyalarının əsas öyrədici funksiyasına uyğun olaraq, kursantlara müəyyən vaxt ərzində yeni biliklər verilir. Bilik isə tələbənin sonrakı qavrama, tətbiq, təhlil, sintez və qiymətləndirmədə bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafı üçün zəruridir. Biliklərin mənimsənilmə prosesində tələbənin dünyagörüşü, zehni qabiliyyətləri, idrak motivləri, praktiki vərdişləri, dinləmək və mühakimə yürütmək bacarığı, həmçinin diqqəti və yaddaşı inkişaf edir. Məhz bu keyfiyyətlərin qazanılması şəxsin lider kimi formalaşmasına zəmin yaradır. Bu səbəbdən kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında ənənəvi təlim texnologiyalarının müxtəlif formalarının istifadəsi məqsədəuyğundur.

Hərbi məktəbdə ən çox istifadə edilən ənənəvi təlim texnologiyalarının formaları: mühazirə, seminar, praktiki məşğələ, təcrübə və sərbəst işdir.

Təhlillər göstərir ki, təhsil prosesində kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin uğurla formalaşdırılması ənənəvi təlimlə yanaşı, yeni, qeyri-standart fəal (innovativ) təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə mümkündür. Hərbi məktəbdə innovativ texnologiyaların tətbiqi kursantın idrak müstəqilliyini, fikri fəallığını, yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir və şəxsi potensialını tam istifadə etməyə imkan verir. Bu texnologiyalar kursantı müstəqil olaraq biliklərin əldə edilməsi prosesinə cəlb edərək, onun dərstdə fəallığını artırır, təfəkkürünü stimullaşdırır, eləcə də onda öyrənməyə həvəs və motivasiya yaradır. Bu nöqtəyi-nəzərdən fəal təlim texnologiyaları hərbi məktəbin təhsil prosesinin modernləşdirilməsi və effektivliyinin artırılmasında, bununla da kursantın lider kimi formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Fəal təlimin aşağıda göstərilən səciyyəvi xüsusiyyətləri kursantın lider kimi formalaşması üçün əlverişlidir:

- təlim prosesində tələbələrin maksimum iştirakı və aktiv olmaları;
- qarşılıqlı əməkdaşlıq üzərində qurulmuş tələbə-müəllim münasibəti;
- dərstdə problemlə məsələlərin yaradılması;
- məşğələlərin, əsasən, qrup çalışmaları formasında və kooperativ aparılması;
- biliklərin müstəqil əldə edilməsi üçün şəraitin yaradılması;
- tələbənin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilməsi;
- dərsin dialoq-diskussiya formasında keçirilməsi;
- dərslər vaxtı psixoloji gərginliyin az olması.

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlər məntiqi, tənqidi və yaradıcı düşünmənin formalaşmasına, özünüinkişaf və özünütəkmilləşdirmə üçün motivasiyanın yaranmasına müsbət təsir göstərir. Bundan başqa, kursantın öz fikrini müdafiə etmə, əməkdaşlıq etmə, effektiv ünsiyyət qurma, dəyişən şəraitə çevik uyğunlaşma, sərbəst qərar qəbul etmə və təsirlərə tənqidi yanaşma kimi bacarıq və

qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Dərstdə tələbələrin fəallıq dərəcəsinə görə fəal təlim metodları aktiv və interaktiv olur. Aktiv metodda tələbə ilə müəllim, interaktivdə isə həm tələbə ilə müəllim, həm də tələbələr öz aralarında sıx qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Digər cəhətlərinə görə, aktiv və interaktiv metodlar eynidir. Hər iki metodda hazır biliklər verilmir, keçirilən dərslər dialoq-diskussiya formasında aparılaraq tələbələr müzakirəyə, bilikləri müstəqil əldə etməyə və tədqiqatçılığa sövq edir. Çerkasovaya görə, bu metodlar müzakirə və əməkdaşlıq üzərində qurulur [12, s.8]. Belə ki, dərslər vaxtı yaradılan problemin həlli, təlim prosesində iştirak edən bütün subyektlərin bərabər şəkildə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasını, fikir və bilik mübadiləsi aparmasını, habelə qoyulmuş tapşırıqları birlikdə müzakirə etməsini tələb edir. Bu xüsusiyyətlərinə görə, hər iki metod tələbənin təfəkkürünü, tədqiqatçılıq, təhlil, qərar qəbul etmə və yaradıcılıq qabiliyyətlərini, eləcə də emosional intellektini xeyli inkişaf etdirir. Bundan başqa tələbənin qazandığı bilikləri real həyat şəraitinə tətbiq etməsi, ona peşəyönümlü bacarıq və vərdislər qazandırır.

İnnovativ təlim texnologiyaları tələbənin yeni biliklərə yiyələnməsi və onların möhkəmləndirilməsində də vacib rol oynayır. Belə ki, dərstdə psixoloji rahatlığın yaratdığı səmimi mühit, ən zəif və utancaq tələbələrə belə müzakirəyə qoşulmağa sövq edir. Digər tərəfdən biliyin əldə edilməsi prosesində tələbənin özünün iştirak etməsi mövzunun başa düşülməsini və yaddaşda saxlanılmasını asanlaşdırır.

Ümumi olaraq, fəal təlim texnologiyaları aşağıda göstərilən inkişafetdirici xüsusiyyətlərə malikdir:

- tələbədə öyrənməyə stimül və motivasiya yaradır;
- mövzunun dərinlən mənimsənilməsinə imkan verir;
- məntiqi və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirir;
- başqalarının fikirlərinə hörmətlə yanaşmağı öyrədir;
- təhlil etmə bacarığını formalaşdırır;
- əməkdaşlıq etməyə və birgə çalışmaya şərait yaradır;
- kommunikativ və peşəyönümlü bacarıq və vərdislər qazandırır.

Nəticə

Beləliklə, təlim texnologiyalarının liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması prosesindəki rolu haqqında verilmiş məlumatları ümumiləşdirsək, aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

- kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında ənənəvi və innovativ təlim texnologiyaları birgə, ardıcıl, məqsəduyğun və düzgün istifadə edildikdə müsbət nəticələr əldə edilir;
- kursantlara biliyin verilməsi ilə yanaşı, onlarda praktiki bacarıq və vərdislərin, məntiqi və tənqidi təfəkkürün, sərbəst qərar qəbul etmə, fikrini düzgün ifadə etmə və istənilən şəraitə uyğunlaşma kimi bacarıq və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi vacibdir;
- təlim prosesində elə tapşırıqlar verilməlidir ki, onlar kursantın bilikləri müstəqil əldə etməyə, tədqiqat aparmağa, ünsiyyət qurmağa, əməkdaşlıq etməyə, öz imkanlarını, başqalarının hiss və davranışlarını təhlil etməyə, məntiqi və tənqidi düşünməyə sövq etsin;
- kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması prosesində fəal təlim texnologiyalarına üstünlük verilməlidir, çünki onlar kursanta hərbi xidmətə xas olan mürəkkəb və çətin vəziyyətlərdən çıxış yolunun tapılması üçün səriştə qazandırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Новоселова, Ю. А. Методы Обучения В Вузе: [Электронный ресурс] / Уральский государственный аграрный университет. Урал: Февраль 24, 2021. URL: <https://www.usaca.ru/uploads/article/attachment.pdf>;
2. Obisi, C. Employee Training and Development in Nigerian Organisations: Some

observations and agenda for research // Australian Journal of Business and Management Research, – 2011. № 9, – p. 82-91.

3. Nəzərov, A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. / A.M.Nəzərov. – Bakı: ADPU-nəşriyyatı, – 2012. – 103 s.

4. Məmmədova, İ., Həsənova, G. Ənənəvi və interaktiv təlim metodları – üstünlüklər və çatışmazlıqlar: müqayisəli təhlil // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, – 2019. 229(4), – s. 19-28.

5. Тюгаева, Н.А. Методы обучения и психолого-педагогические технологии сущность, тенденции развития // Человек: преступление и наказание, – 2019. № 3, – с. 366-379.

6. Габышева, Т.П. Применение личностно ориентированных технологий в обучении выпускников учреждений среднего профессионального образования в вузе: [Электронный ресурс] / Современные проблемы науки и образования, №3, – Май 20, 2019. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=28816>.

7. Məmmədova, V. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində müasir təlim texnologiyalarından istifadə: [Elektron resurs] / Azərbaycan müəllimi. Pedaqoji yazılar. – Aprel 13, 2019. URL: <http://www.muallim.edu.az/news.php?id=5148>.

8. Syed, I.H., Bhamani, S. Bloom's Taxonomy (Cognitive Domain) in Higher Education Settings: Reflection Brief //Journal of Education and Educational Development, – 2016. 3(2), – p. 288-300.

9. Hoque, E. Three domains of learning: Cognitive, affective and psychomotor // The journal of EFL education and research (JEFLER), - 2016, 2(2), – p. 45-52.

10. Forehand, M. Bloom's taxonomy: [Electronic resource] / Emerging perspectives on learning, teaching and technology. – April 19, 2010. URL: https://www.projects.coe.uga.edu/epltt/index.php?title=Bloom%27_Taxonomy.

11. Нигматов, З.Г. Теория и технологии обучения в высшей школе: Курс лекций / З.Г.Нигматов, Л.Р.Шакирова. – Казань: Казанский Федеральный Университет, – 2012. – 357 с.

12. Черкасова, О.А., Черкасова, С.А. Образовательные технологии в естественнонаучных направлениях // Вестник науки и образования, – 2016. 20(8), – с. 7-9.

Аннотация

Роль педагогических технологий в формировании лидерских качеств курсантов

Хикмет Гасанов, Рашад Тахиров

Педагогические технологии, применяемые в учебном процессе высшего военного образования, играют важную роль в формировании у курсантов лидерских качеств. Потому что в этом учебном заведении курсанты большую часть времени проводят на занятиях. На этих занятиях обучаемый получает знания, приобретает навыки и привычки, развивается мышление, а также создаётся условия для самореализации необходимые для развития лидерства. Именно поэтому технологии обучения отводится особое место в процессе формирования лидерских качеств в военном училище. В статье уточняется сущность обучения, анализируются особенности традиционных и активных технологий и показывается их роль в формировании лидерских качеств.

Ключевые слова: обучение, технология, лидерство, лидер, традиционный, активный, таксономия, познание, логика, критическое мышление.

Abstract

The role of pedagogical technologies in formation of leadership skills of cadets

Hikmat Hasanov, Rashad Tahirov

Pedagogical technologies used in the educational process of higher military institutions play an important role in the formation of leadership qualities in cadets. Because in this institution, cadets spend most of their time in training. During this training, the cadets receive knowledge, improve critical thinking capability, acquire skills and habits, also create conditions for self-realization necessary for leadership development. That is why pedagogical technologies are given a special place in the process of forming leadership qualities in a military school. The article clarifies the essence of learning, analyzes the features of traditional and active learning technologies and shows their role in the formation of leadership qualities.

Keywords: learning, technology, leadership, leader, traditional, active, taxonomy, cognition, logic, critical thinking.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21.03.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 01.04.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 18.04.2022

UOT 930

CÜMHURİYYƏT ORDUSUNDA MİLLİ KADR SİYASƏTİNİN TƏHLİLİ

polkovnik Atamalı Şahbazov

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

E-mail: atamsh72@yahoo.com

Xülasə. Məqalədə Cümhuriyyət Ordusunun əməliyyat-taktiki və əməliyyat-strateji səviyyədə milli kadrlarla təmin edilməsi sahəsində Azərbaycan hökumətinin və Hərbi Nazirliyin apardığı siyasət, onların əməli fəaliyyəti ilkin mənbələr əsasında ətraflı təhlil edilir, Ordunun kadr ehtiyatlarının tərkibi və inkişaf dinamikası göstərilir.

Açar sözlər: zabit kadrları, hərbi məmurlar, əməliyyat-taktiki səviyyə, əməliyyat-strateji səviyyə, Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyi.

Giriş

Ordu quruculuğu sahəsində Azərbaycan hökumətinin və Hərbi Nazirliyin apardığı siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri milli kadrların və hərbi məmurların say üstünlüyünə nail olunması idi. Bu məsələ ordunun milli əsaslar üzərində qurulması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Milli zabit kadrlarının mövcudluğu ordu daxilində hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücləndirilməsi baxımından da vacib idi. Onların varlığı orduda milli ruhun gücləndirilməsinin əsas mənbələrindən biri ola bilərdi. Çar Rusiyası dövründə azərbaycanlıların hərbi xidmətə cəlb edilməsində müəyyən məhdudiyətlərin olması Cümhuriyyət ordusu quruculuğu zamanı özünü nümayiş etdirdi. Milli kadrlar olmadan milli ordunun yaradılması kifayət qədər mürəkkəb bir məsələ idi. Məhz bu səbəbdən 1918-ci ilin noyabr ayında fəaliyyəti bərpa edilən Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi ordunun qısa müddət ərzində milli zabit kadrları ilə komplektləşdirilməsi məqsədilə həm əməliyyat-taktiki, həm də əməliyyat-strateji səviyyədə konkret proqramlar həyata keçirməyə başladı.

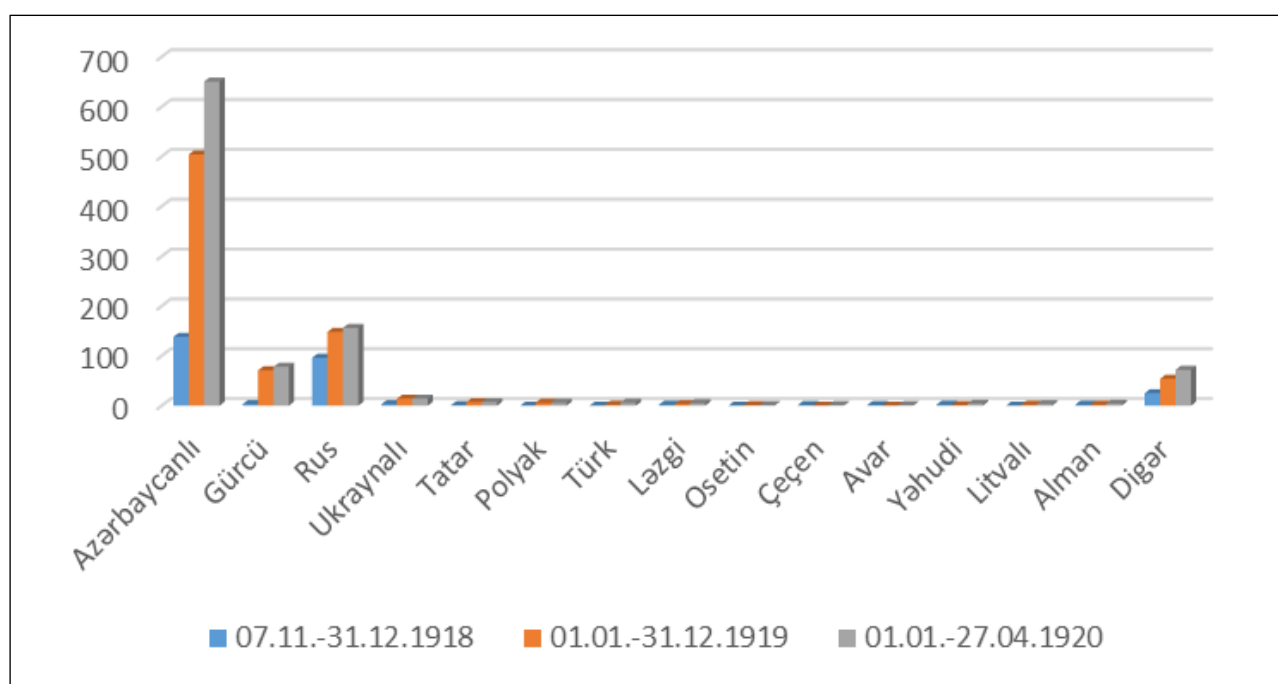
Cümhuriyyət ordusunun kadr ehtiyatlarının təhlili və inkişaf dinamikası

Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyi fəaliyyətinin ilk aylarında ordunun həm əməliyyat-strateji, həm də əməliyyat-taktiki səviyyədə milli kadrlarla təminatının nizama salınması üçün xidmətdə olan zabit kadrlarının milli mənsubiyyəti, xidmət təcrübələri və bacarıqlarının müəyyən edilməsi işinə başladı. Bu zaman Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi təklif və tələbatın bir-birini qarşılamaı üçün mövcud resursların keyfiyyətinə önəm verdi. Plana əsasən ordunun birlik və birləşmələrinin formalaşdırılmasının sürətləndirilməsi, eyni zamanda döyüş və mənəvi-psixoloji hazırlığının təşkili üçün əməliyyat-taktiki səviyyədə zabit kadrlarının komplektləşdirilməsi lazım idi. Belə ki, əməliyyat-taktiki səviyyədə xidmət edəcək zabit kadrları birlik və birləşmələrinin formalaşdırılmasında, bölmələrin döyüş və mənəvi-psixoloji hazırlığının təşkilində önəmli rol oynayırdı. Cədvəl 1-dən də görüldüyü kimi, 1918-ci ilin dekabr ayında orduda azərbaycanlı general və zabitlər, yalnız 196 nəfərdən ibarət idi. Bunlardan 4 nəfəri ali zabit hərbi rütbəli (generallar), 22 nəfəri isə baş zabit hərbi rütbəli (əməliyyat-strateji səviyyəli) idi.

Əməliyyat taktiki səviyyədə vəzifələri tutmalı olan kiçik zabit heyətinə aid kadrlar 178 nəfər təşkil edirdi ki, onlardan 156 nəfəri 1918-ci ilin oktyabr ayında Gəncə Praporşiklər Məktəbinin qısaldılmış kurslarını bitirmiş “podpraporşik”lər idi. Lakin buna baxmayaraq, onlar ilkin zabit “praporşik” hərbi rütbələrinə yalnız müsbət attestasiya olunduqda təyin edilə bilərdi [1, v.73]. “Podpraporşik” hərbi rütbəsini daşıyan ilkin zabit rütbələrinə namizəd hərbi qulluqçular kiçik komandir vəzifələrinin müvəqqəti icrasına buraxılmışdılar.

Cədvəl 1. Zabit heyətinin milli mənsubiyyətinə görə say tərkibi

Milli mənsubiyyəti \ İllər üzrə	07.11.–31.12. 1918	01.01.–31.12. 1919	01.01.–27.04. 1920	Yekun
Azərbaycanlı	196	552 (356)	791 (239)	791
Gürcü	5	65 (60)	78 (13)	78
Rus	49	129 (80)	158 (29)	158
Ukraynalı	5	13 (8)	14 (1)	14
Tatar	–	6	7 (1)	7
Polyak	–	5	6 (1)	6
Türk	–	2	6 (4)	6
Ləzgi	–	4	5 (1)	5
Osetin	–	–	1	1
Çeçen	–	1	1	1
Çərkəz	1	–	1	1
Avar	–	1	1	1
Yəhudi	2	3 (1)	4 (1)	4
Litvalı	2	3 (1)	3	3
Alman	1	4 (3)	5 (1)	5
Digər	19	59 (40)	73 (14)	73
Cəmi	280	847 (549)	1154 (305)	1154

Qrafik 1. Zabitlərin milli mənsubiyyəti

Kiçik zabit vəzifələrini tutan hərbi qulluqçular heç bir diviziyanın sınavi heyəti ilə döyüş və mənəvi-psixoloji hazırlıq və təlimin təşkil edilməsinə cavabdeh olan komanda vəzifələrinin komplektləşdirilməsinə yetəcək sayda deyildi. 1918-ci ilin sonuna doğru Cümhuriyyət Ordusunda əməliyyat-taktiki səviyyədə qeyri-azərbaycanlılar (əsasən, milliyyətə rus zabit heyəti) çoxluq təşkil edirdi. Orduda sınavi heyətin, yəni əsgər heyətinin tamamilən azərbaycanlılardan ibarət olması, komanda və danışıq dilində Azərbaycan türkcəsindən istifadə edilməsi, bu vəzifələri komplektləşdirəcək zabit heyətinin də həmin dildə danışmaq bacarığının olmasını tələb edirdi. Məhz bu səbəbdən Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi əməliyyat-taktiki səviyyədə vəzifələrin tamamilən azərbaycanlılardan və ya bu dildə danışa bilən müsəlman zabidlərdən komplektləşdirilməsi və orduda əməliyyat-taktiki səviyyədə həqiqi hərbi xidmət keçən qeyri-azərbaycanlı zabidlərin Azərbaycan əsilli zabidlərlə dəyişdirilməsini prioritet hesab edirdi. Bu baxımdan Azərbaycan türkcəsində danışa bilməyən zabidlərə dili öyrənmək üçün vaxt verilmişdi. 1918-ci ilin sonlarına doğru Azərbaycana pənah gətirmiş əməliyyat-taktiki səviyyəyə aid rütbələrdə olan (kiçik zabit heyəti) qeyri-azərbaycanlı zabidlər, əsasən, hərbi-texniki ixtisaslara (artilleriya, artilleriya mühəndisi, avtomobil, aviasiya, mühəndis, topoqrafiya və arxa cəbhə təminatı) təyin edilirdilər. Bu vəzifələr, əsasən, tabeliyində sınavi heyət olmayan vəzifələr idi. [2, s.121].

Əməliyyat-taktiki səviyyədə kiçik komandir vəzifələrini Azərbaycan əsilli zabit heyəti ilə komplektləşdirmək üçün çavuş heyəti sıralarından nizam-intizamlı, savadlı və döyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş kadrlar seçilirdi. [3, v.13]. Onlar, Azərbaycan əsilli çavuşlar idi və kiçik zabit vəzifələrinin icrasına buraxılırdı.

Çavuş heyəti arasında savadsızlığın aradan qaldırılması məqsədilə hərbi hissələrin nəzdində orta təhsil məktəbləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu məktəblər iki kateqoriyaya ayrılırdı: tabor və alay.

Tabor məktəblərinə az savadlı və ya savadsız əsgərlər seçilirdi, təhsil müddəti 4 (dörd) ay idi. Alay məktəblərinə isə daha savadlı əsgər və çavuşlar seçilirdi. Tabor məktəblərini müvəffəqiyyətlə bitirən əsgərlər növbəti 4 (dörd) aylıq təhsil üçün alay məktəblərinə göndərilirdi [4, v.17]. Bu məktəblərdə əsas məqsəd orta təhsili olmayan çavuş heyətinə, onların gələcəkdə zabit vəzifəsinə yüksəlməsini təmin edəcək təhsilin verilməsi idi.

Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi orduda əməliyyat-taktiki vəzifələr üçün Azərbaycan əsilli kiçik zabit heyətinin komplektləşdirmə faizinin artırılması məqsədilə Gəncə Praporşiklər Məktəbindəki qısa kurslardan və təcrübəli çavuşların təhsilinin təkmillədirilməsindən istifadə edirdi. Bununla əməliyyat-taktiki səviyyədə olan kiçik zabidlərin sayında nəzərəcarpacaq artıma nail olunmuşdu. Hərbi Nazirliyin məqsədyönlü şəkildə apardığı kadr siyasətinin nəticəsi olaraq, 1999-cu ilin sonuna əməliyyat-taktiki səviyyədə kiçik zabit vəzifələrinə 324, Cümhuriyyətin süqutuna doğru (1920-ci ilin aprel ayı) isə 233 nəfər azərbaycanlı təyin edilmişdi (Cədvəl 2).

Hərbi Nazirliyin əməliyyat-taktiki səviyyədə zabit vəzifələrinin komplektləşdirilməsi ilə bağlı apardığı kadr siyasətində müsbət irəliləyişlər olsa da, əməliyyat-strateji səviyyə (baş zabidlərlə) ilə bağlı vəziyyət ürəkəçən deyildi. Baş zabit hərbi rütbələri ilə komplektləşdirilməli olan vəzifələrə bu hərbi rütbələri daşıyan təcrübəli azərbaycanlı zabidlərin təyin edilməsində bir sıra çətinliklər mövcud idi. Bu çətinliklərin həll edilməsi və göstərilən sahədə uğur qazanılması müəyyən vaxt tələb edirdi. Belə ki, kiçik komanda vəzifələrini komplektləşdirməli olan zabit heyətinin hazırlanmasını qısa bir müddətdə həll etmək mümkün idisə, əməliyyat-strateji səviyyədəki vəzifələri komplektləşdirmək üçün müəyyən vaxt lazım idi. 1918-ci ildə 45, 1919-cu ildə 65, 1920-ci ildə isə 17 nəfər qeyri-azərbaycanlı (Azərbaycan əsilli olmayan) baş zabit əməliyyat-taktiki səviyyədə olan vəzifələrdə həqiqi hərbi xidmətdə olmuşlar (Cədvəl 2). Azərbaycanlılar arasından isə 1918-ci ildə 14, 1919-cu ildə 22 və 1920-ci ildə 4 nəfər həmin vəzifələrdə həqiqi hərbi xidmət keçirdi. Qeyri-azərbaycanlı və azərbaycanlı baş zabidləri müqayisə etdikdə azərbaycanlı baş zabidlərin azlıq təşkil etdiyini görmək mümkündür. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi bu kateqoriyadan olan zabidlərin say tərkibində üstünlük yaratmaq üçün komanda-qərargah vəzifələrinə daha təcrübəli kiçik zabit heyətindən olan zabidləri yerləşdirməyə başladı. Bu zaman onların ixtisası və hansı vəzifəni tutması nəzərə alınır. Məsələn,

Hərbi Nazirliyin strukturunda və ya diviziyaların qərargahlarında şöbə rəisi vəzifələrinə baş zabit rütbəli qeyri-azərbaycanlı təyin edildiyi zaman onun müavini və ya köməkçisi vəzifəsinə mütləq şəkildə azərbaycanlı kiçik rütbəli zabit təyin edilirdi [6, s.38–40, s.83–85]. Bununla da kiçik rütbəli milli zabit kadrlarının təcrübə toplaması, həmin ixtisaslar üzrə formalaşması və gələcəkdə əməliyyat-strateji səviyyəli vəzifəyə təyin olunması həyata keçirilirdi.

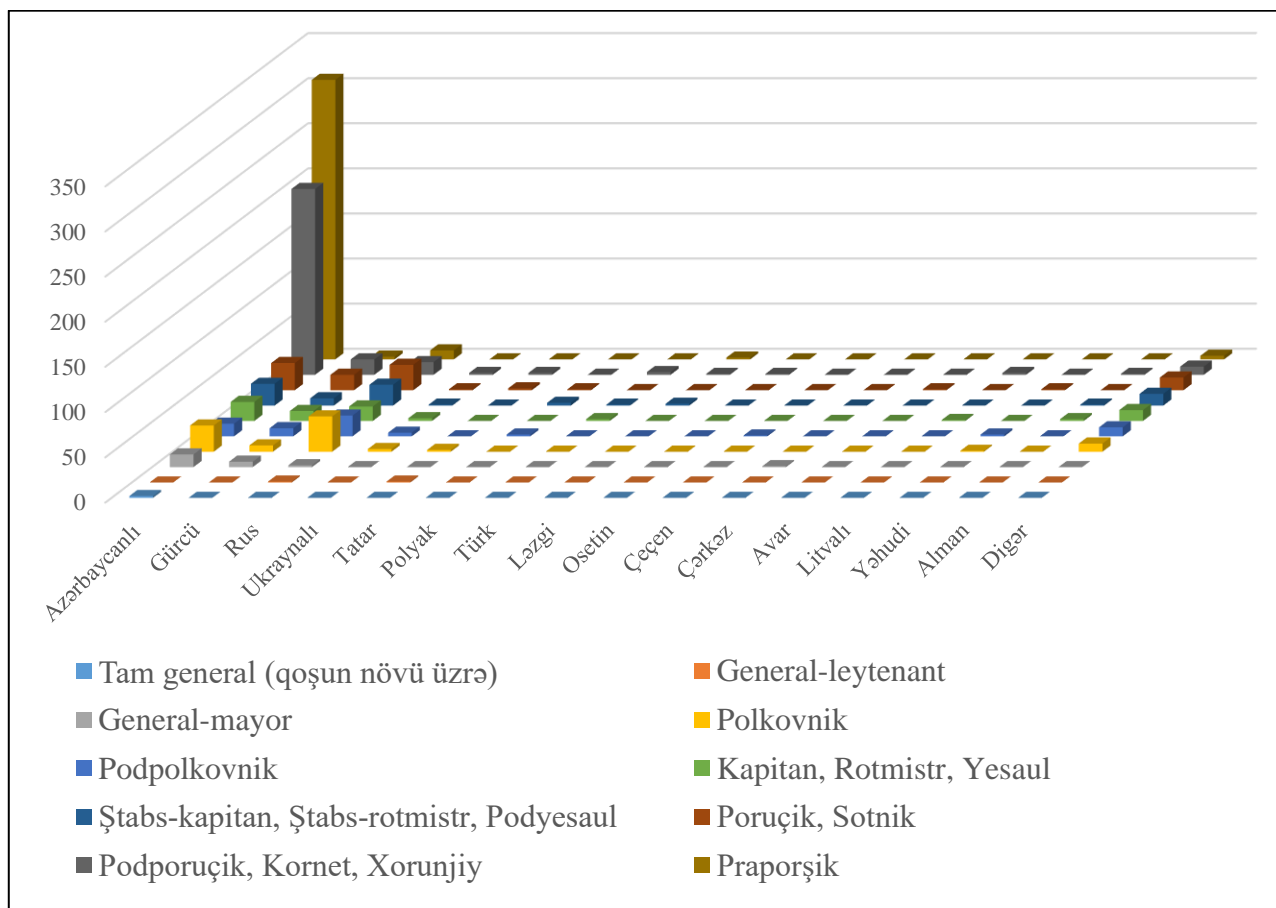
Cədvəl 2. Milli mənsubiyyətinə görə orduya qəbul edilmiş zabit heyətinin hərbi rütbələr üzrə say tərkibi

Rütbə kateqoriyaları	Ali zabit hərbi rütbəli ¹			Baş zabit hərbi rütbəli ²			Kiçik zabit hərbi rütbəli ³			Yekun
	07.11.–31.12.1918	01.01.–31.12.1919	01.01.–27.04.1920	07.11.–31.12.1918	01.01.–31.12.1919	01.01.–27.04.1920	07.11.–31.12.1918	01.01.–31.12.1919	01.01.–27.04.1920	
Milli mənsubiyyəti										
Azərbaycanlı	4	10	2	14	22	4	178	324	233	791
Gürcü	–	5	1	2	10	4	3	45	8	78
Rus	–	2	1	19	34	9	30	44	19	158
Ukraynalı	–	–	–	2	4	1	3	4	–	14
Tatar	–	1	–	–	2	–	–	3	1	6
Polyak	–	–	–	–	2	–	–	3	1	7
Türk	–	–	–	–	–	–	–	2	4	6
Ləzgi	–	–	–	–	–	–	–	4	1	5
Osetin	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
Çeçen	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1
Çərkəz	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Avar	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
Litvalı	–	–	–	–	–	–	2	1	–	3
Yəhudi	–	–	–	2	1	1	–	–	–	4
Alman	–	–	–	–	1	–	1	2	1	5
Digər	–	–	–	6	9	2	13	31	12	73
Cəmi	5	18	4	44	84	20	152	541	282	1154

¹ Ali zabit hərbi rütbələri – tam general (qoşun növü üzrə), general-leytenant, general-mayor.

² Baş zabit hərbi rütbələri – polkovnik, podpolkovnik, kapitan, rotmistr, yesaul.

³ Kiçik zabit hərbi rütbələri – ştabs-kapitan, ştabs-rotmistr, podyesaul, poruçik, sotnik, podporuçik, kornet, xorunjiy, praporşik [5, s. 44].

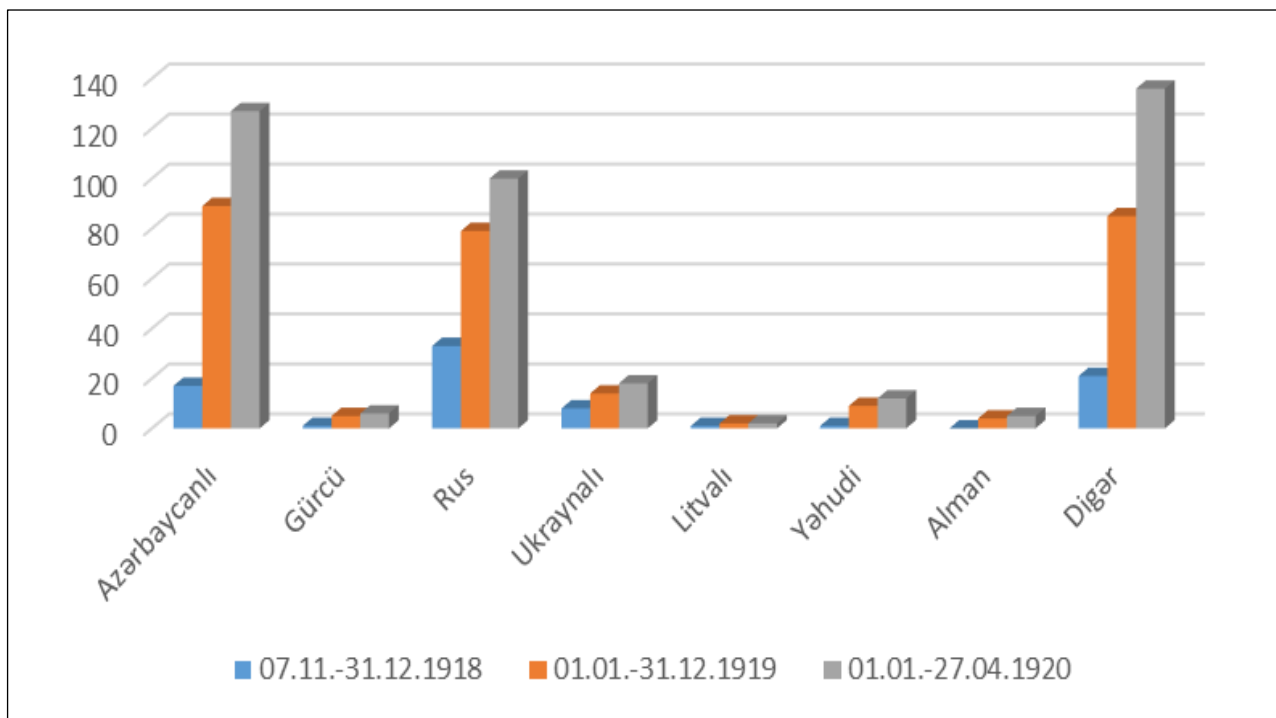

Qrafik 2. Hərbi rütbələr üzrə say tərkibi

Hərbi Nazirliyin milli zabit kadrları ilə bağlı apardığı kadr siyasətində nəzərəçarpancaq irəliləyişlər əldə etmək mümkün olsa da, milli hərbi məmurların orduya cəlb edilməsi sahəsində bir sıra çətinliklər özünü göstərməkdə idi. Belə ki, 1918-ci ilin sonu 82 hərbi məmurdan 17-si, 1919-cu ildə 287-dən 89-u, 1920-ci ildə isə 406 nəfərdən 127-si azərbaycanlı olmuşdur (Cədvəl 3).

Cədvəl 3. Hərbi məmurların milli mənsubiyyətinə görə say tərkibi

Milli mənsubiyyəti	İllər üzrə	07.11.–31.12. 1918	01.01.–31.12. 1919	01.01.–27.04. 1920
	Azərbaycanlı		17	89 (72)
Gürcü		1	5 (4)	6 (1)
Rus		33	79 (46)	100 (21)
Ukraynalı		8	14 (6)	18 (4)
Litvalı		1	2 (1)	2
Yəhudi		1	9 (8)	12 (3)
Alman		–	4	5 (1)
Digər		21	85 (64)	136 (51)
	Yekun	82	287 (205)	406 (119)

Qrafik 3. Məmurların milli mənsubiyyəti

Orduda azərbaycanlı hərbi məmurların tutduqları vəzifələrin təhlili onu göstərir ki, azərbaycanlılar əsasən molla və imam vəzifələrində olmuşlar. Bu da, təbii bir hal idi. Çünki dini mənsubiyyət bu vəzifələrə, əsasən, azərbaycanlı molla və imamların təyin olunmasını tələb edirdi. Bu vəzifələri tutmaq üçün ali ixtisas təhsilinə ehtiyac yox idi. Həmin vəzifələrə dini təhsili olan və Ruhani idarəsinin dini mərasimləri həyata keçirməyə icazə verdiyi adamlar təyin edilə bilərdilər [7, s.13]. Həkim, feldşer, baytar və inzibati-təsərrüfat vəzifələrinə isə bu sahə üzrə ixtisas təhsili olan şəxslər təyin edilməli idi. Baytar və feldşer vəzifələrinə milli kadrların təyin edilməsi üçün Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi Gəncədə 1-ci Artilleriya briqadasının 1-ci yüngül artilleriya divizionunun tərkibində 13 və Xankəndində Süvari diviziyasının 2-ci Qarabağ süvari alayının tərkibində 12 nəfərlik iki Hərbi baytar feldşerləri məktəbinin [8, v.41], Şuşada isə 6 aylıq Feldşerlər məktəbinin yaradılması haqqında sərəncamlar vermişdi [9, v.201]. Bu məktəblərə bacarıqlı əsgər və çavuş heyəti sırasından namizədlər seçilməsi həyata keçirilirdi, lakin həmin vəzifələrin tam milli kadr heyəti ilə komplektləşdirilməsi ləng gedirdi. Belə ki, əsgər və çavuş heyəti sırasından ən azı orta təhsili olan şəxslər bu ixtisaslar üzrə təhsil ala bilərdilər. Azərbaycanlıların Çar Rusiyasında təhsil alma imkanlarının məhdud olması bu problemin sürətli həllini ləngidirdi. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyinin hərbi hissələrin tərkibində yaratdığı məktəblər isə yenicə fəaliyyətə başlamışdı.

Digər bir tərəfdən orta təhsilli və ya heç olmasa, yazıb oxumağı bacaran sırayı heyət, əsasən, kiçik zabit vəzifələrinə namizəd kimi seçilirdi. Bütün bunları nəzərə alaraq, Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi Azərbaycandan olan ali təhsilli rusları, yəhudiləri və almanları inzibati-təsərrüfat və həkim vəzifələrinə təyin etməyə başladı. Bu kateqoriyadan olan heyət azərbaycanlı olmasa da, bu ərazidə doğulduqları üçün yerli adət-ənənələri bilirdilər və daimi olaraq Azərbaycanda yaşayırdılar. Hərbi Nazirliyə aid arxiv sənədlərinin və əmrlər toplusunun təhlili göstərir ki, qeyri-azərbaycanlı hərbi məmurların böyük qismi sədaqətlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə xidmət etmişlər. Cədvəl 4-dən də görüldüyü kimi, xidməti vəzifələrinin icrası zamanı qeyri-döyüş şəraitində və ya döyüş şəraitində həlak və şəhid olan hərbi məmurların arasında qeyri-azərbaycanlı hərbi məmurlar çoxluq təşkil edir. Belə ki, həlak və ya şəhid olan 10 hərbi məmurdan 8-i qeyri-azərbaycanlı hərbi məmur olmuşdu.

Cədvəl 4. Qeyri-döyüş şəraitində həlak olmuş hərbi məmurların (qaytarılmaz itkilərin) say tərkibi

Xidmət yerləri Milli mənsubiyyəti	Hərbi Nazirlik	Xankəndi lazareti	Gəncə lazareti	1-ci piyada diviziyası	1-ci Cavanşir piyada alayı	3-cü Gəncə piyada alayı	4-cü Quba piyada alayı	1-ci Artilleriya briqadası	Yekun
Azərbaycanlı	1	–	–	–	–	–	1	–	2
Ukraynalı	–	–	–	–	–	1	–	–	1
Rus	–	2	1	2	1	–	–	1	7
Cəmi	1	2	1	2	1	1	1	1	10

Zabit heyətinin qaytarılmaz itkilərində isə əksinə azərbaycanlılar çoxluq təşkil etmişdi. Bu da təbii hal idi. Çünki döyüş əməliyyatlarında əməliyyat-taktiki səviyyədə kiçik komandir heyəti birbaşa döyüşü idarə edir və daimi ön xətdə sırayı heyətlə birgə xidmət aparırdı. Bu vəzifələrdə də əsasən azərbaycanlılar xidmət edirdi. Cədvəl 5-də göstərildiyi kimi, 07 noyabr 1919-cü il tarixdən 28 aprel 1920-ci il tarixədək həlak və ya şəhid olan azərbaycanlı zabidlər 17, qeyri-azərbaycanlı zabidlər isə 2 nəfər təşkil edirdi.

Cədvəl 5. Qeyri-döyüş şəraitində həlak olmuş zabit heyətinin (qaytarılmaz itkilərin) say tərkibi

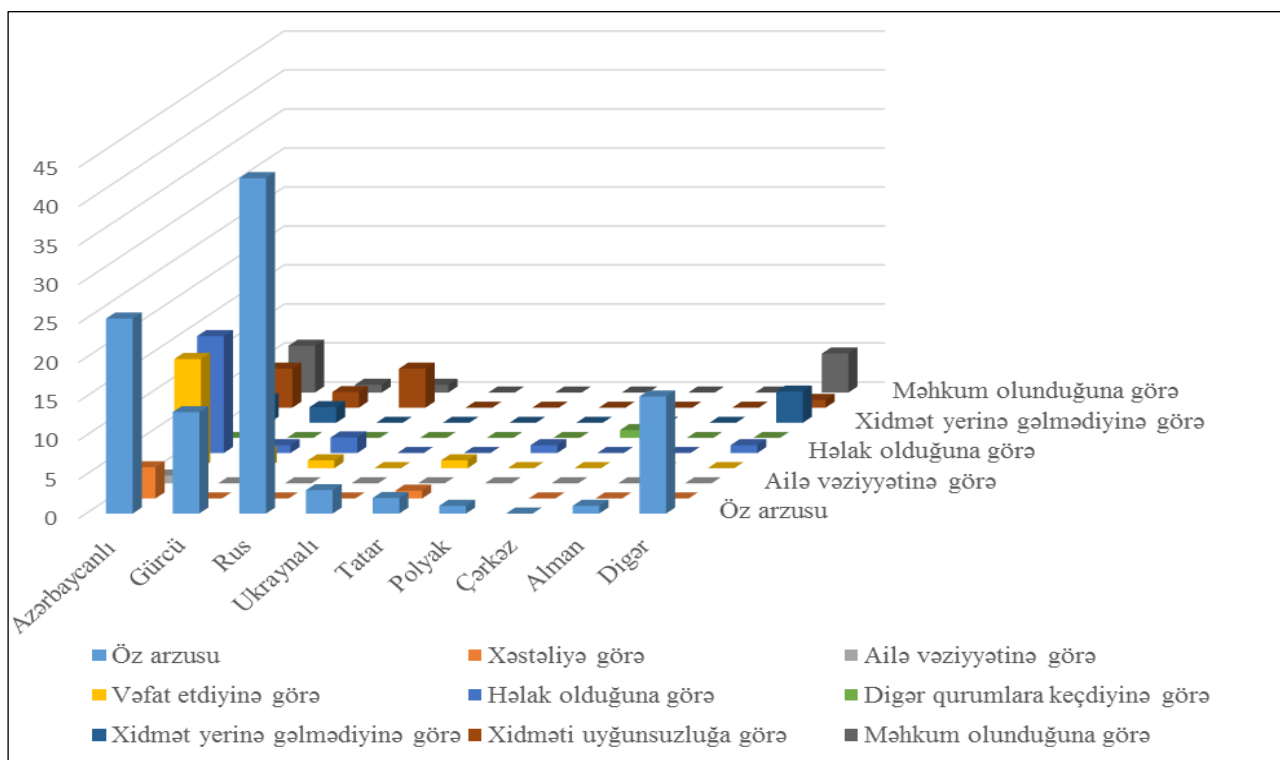
Hərbi rütbələri Milli mənsubiyyəti	kapitan	ştabs-rotmistr, ştabs-kapitan	kornet	praporşik	Yekun
Azərbaycanlı	–	1	2	14	17
Gürcü	1	–	–	–	1
Polyak	–	1	–	–	1
Cəmi	1	2	2	14	19

Cümhuriyyət Ordusunda xidmət edən zabit və hərbi məmurların 07 noyabr 1918-ci il tarixdən 28 aprel 1920-ci il tarixədək olan dövrdə xidmətləri təhlil edilərkən onların xidmətdən ayrılma səbəblərinə də diqqət yetirilməlidir. Çünki ordudan ayrılma həm keyfiyyət həm də kəmiyyət baxımından ordunun komplektləşdirilməsinə təsir edən amillərdəndir. Hərbi Nazirin əmrlərində general və zabit heyətinin “öz arzusuna”, “xəstəliyə”, “ailə vəziyyətinə”, “vəfat etdiyinə”, “həlak olduğuna”, “digər qurumlara keçdiyinə”, “xidmət yerinə gəlmədiyinə”, “xidməti uyğunsuzluğa” və “məhkum olunduğuna” görə Cümhuriyyət Ordusundan ayrılmaları qeyd edilmişdir. Cədvəl 6 və qrafik 4-də olduğu kimi, 171 general və zabit heyəti qeyd edilən səbəblərə görə Cümhuriyyət Ordusundan ayrılmışdı. Tərxis olunan azərbaycanlı general və zabit heyətinin ayrı-ayrılıqda əmrlərinin təhlili göstərir ki, azərbaycanlı general və zabit heyəti 07 noyabr 1918-ci il – 28 aprel 1920-ci illər ərzində cəmi 61 nəfər olmuşdu. Həmin 61 nəfərin 25-i öz arzusu ilə, 4 nəfəri xəstəliyə, 1 nəfəri ailə vəziyyətinə, 17 nəfəri həlak və ya şəhid olduğuna, 3 nəfəri xidmət yerinə gəlmədiyinə, 5 nəfəri xidməti uyğunsuzluğa, 6 nəfər isə məhkumluğa görə ordudan tərxis edilmişdi. Digər millətlərdən olan hərbi qulluqçularda isə bu nisbət bir qədər fərqli idi. Belə ki, 78 nəfər öz arzusu ilə, 1 nəfər xəstəliyə, 1 nəfər digər quruma keçdiyinə, 9 nəfəri həlak və ya şəhid olduğuna, 6 nəfər xidmət

yerinə gəlmədiyinə, 8 nəfər xidməti uyğunsuzluğa, 7 nəfər isə məhkumluğa görə ordudan tərxis edilmişdi (Cədvəl 6, Qrafik 4).

Cədvəl 6. General və zabitlərin tərxis olunma səbəbləri haqqında məlumat

Milli mənsubiyyəti \ Tərxis olma səbəbi	Azərbaycanlı	Gürcü	Rus	Ukraynalı	Tatar	Polyak	Çərkeç	Alman	Digər	Yekun
Öz arzusu ilə	25	13	43	3	2	1	–	1	15	103
Xəstəliyə görə	4	–	–	–	1	–	–	–	–	5
Ailə vəziyyətinə görə	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Vəfat etdiyinə görə	2	2	1	–	1	–	–	–	–	6
Həlak olduğuna görə	15	1	2	–	–	1	–	–	1	20
Digər qurumlara keçdiyinə görə	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1
Xidmət yerinə gəlmədiyinə görə	3	2	–	–	–	–	–	–	4	9
Xidməti uyğunsuzluğa görə	5	2	5	–	–	–	–	–	1	13
Məhkum olunduğuna görə	6	1	1	–	–	–	–	–	5	13
Cəmi	61	21	52	3	4	2	1	1	26	171

Qrafik 4. General və zabitlərin tərxis olunma səbəbləri

Ehtiyata buraxılanları təhlil etdikdə ruslardan sonra azərbaycanlı zabitlərin daha çox öz arzusu ilə ehtiyata buraxıldığını görmək olur. Təhlillər göstərir ki, rus və digər millətlərdən olan zabit heyəti zabit kadrlarına qarşı irəli sürülən tələblərə və yerli şəraitə uyğunlaşa bilmədiklərinə görə xidmətdən ehtiyata buraxılmaq üçün müraciət etmişlər. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi humanizm göstərərək

qaydalara zidd də olsa nizam-intizamlı və qüsursuz xidmət edən qeyri-azərbaycanlı zabıt heyətinin bu müraciətlərinə müsbət mövqe nümayiş etdirmiş və onların “xidməti uyğunsuzluqla” deyil, “öz arzusuna görə” ehtiyata buraxılmasına razılıq vermişdir. Digər bir tərəfdən ehtiyata buraxılan əməliyyat-strateji səviyyəli yuxarı rütbəli zabıtların müavin və ya köməkçiləri kimi həqiqi hərbi xidmətdə olan azərbaycanlı zabıtlar həmin dövrə kimi təcrübə topladıqları üçün ehtiyata buraxılan qeyri-azərbaycanlı zabıtların vəzifələrini icra etməyə başlamışdılar. Bu siyasətin məqsədli şəkildə aparıldığı qənaətinə gəlmək olar. Hərbi nazirin əmrlər toplusunu təhlil edərkən “öz arzusu ilə” ehtiyata buraxılan Azərbaycanlı zabıtların ehtiyata buraxılmasının dəqiq səbəblərini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Belə ki, ehtiyata buraxılma ilə əlaqədar əmrlərdə bu barədə qeydlər edilməmişdir. Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanılan xidmət dəftərcələrində də həmin zabıtların öz arzusu ilə tərxis olunma səbəbləri barədə məlumat tapmaq mümkün deyil.

Cədvəl 6 və qrafik 4-ə baxdıqda “öz arzusu ilə” yanaşı, “xidməti uyğunsuzluğa” və “məhkumluğa görə” tərxis edilən hərbi qulluqçuların ümumi tərxis edilənlərə nisbətən daha çox olduğunu görmək olar. Cədvəl və qrafikə əsasən xidməti uyğunsuzluğa və məhkumluğa görə 11 azərbaycanlı, 15 nəfər isə qeyri-azərbaycanlı tərxis olunmuşdur. Bu da orduda nizam-intizamın artırılması, hərbi xidmətin nüfuzunun yüksəldilməsi, döyüş qabiliyyətinin və peşəkarlığının artırılması məqsədilə intizamsız və xidməti vəzifələrinə səhlənkər yanaşan zabıtlərə qarşı çox ciddi tələblər olduğunun göstəricisidir. Zabıt kadrlarına, xüsusilə də milli kadrlara kəskin ehtiyac olduğu halda belə, intizamsız və məsuliyyətsiz zabıtların milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ordudan uzaqlaşdırılması Cümhuriyyət Hərbi Nazirliyinin ordunun döyüş qabiliyyətinin və peşəkarlığının artırılması istiqamətində nə qədər ısrarlı olmasına dəlalət edir.

Hərbi məmurların tərxis olunmaları barədə statistik məlumatları təhlil etdikdə isə fərqli nəticələri görmək mümkündür. Belə ki, cədvəl 7-yə baxdıqda hərbi məmurlar üzrə milli mənsubiyyətinə görə 07 noyabr 1918-ci il tarixdən 27 aprel 1920-ci il tarixədək ordudan 102 nəfər tərxis olunmuşdur. Onlardan 33 nəfəri azərbaycanlı, 69 nəfəri isə qeyri-azərbaycanlı olmuşdur. azərbaycanlılardan 18 nəfər “öz arzusu ilə”, 6 nəfər isə “xidmət yerinə gəlmədiyinə görə” ordudan tərxis edilmişdir. Hərbi nazirin əmrlərinin təhlili göstərir ki, “öz arzusu ilə” tərxis olunan milli hərbi məmurların böyük əksəriyyəti molla və imamlar olmuşdur.

Cədvəl 7. Hərbi məmurların tərxis olunma səbəbləri haqqında məlumat

Milli mənsubiyyəti	Azərbaycanlı	Gürcü	Rus	Ukraynalı	Yəhudi	Litvalı	Alman	Digər	Yekun
Tərxis olma səbəbi									
Öz arzusu ilə	18	4	14	3	4	1	–	22	66
Xəstəliyə görə	–	–	4	–	–	–	–	–	4
Ailə vəziyyətinə görə	1	–	–	–	–	–	–	–	1
Vəfat etdiyinə görə	2	–	5	1	–	–	–	1	9
Həlak olduğuna görə	–	–	2	–	–	–	1	–	3
Digər qurumlara keçdiyinə görə	2	–	–	–	–	–	–	–	2
Xidmət yerinə gəlmədiyinə görə	6	–	–	–	–	–	–	3	9
Xidməti uyğunsuzluğa görə	1	–	4	–	–	–	–	–	5
Hərbi xidmətə çağırıldığına görə	1	–	–	–	–	–	–	–	1
İstintaq altında olduğuna görə	2	–	–	–	–	–	–	–	2
Cəmi	33	4	29	4	4	1	1	26	102

Hərbi nazir tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov bildirdi ki, birlik və birləşmələrin şəxsi heyətinin mənəvi cəhətdən kamilləşməsində dini dəyərlərin xüsusi yeri var. Dini dəyərlərə ehtiramla yanaşılması əslində ordu ilə xalq arasında bağlılığın gücləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu məqsədlə, Hərbi nazir orduya qəbul edilən din xadimlərinin qarşısında duran başlıca vəzifənin şəxsi heyətin dini-mənəvi tərbiyəsi olduğunu vurğulayır və bununla bağlı tələb edirdi ki, həmin vəzifələrə nail olmaq üçün, ilk növbədə din xadimləri özləri qanunun bütün tələblərini nümunəvi yerinə yetirsinlər. Sınaq müddəti ərzində qoyulan tələblərə cavab verə bilməyən molla və imamlar isə ordudan uzaqlaşdırılırdı [7, s.13]. Xidmət yerinə gəlmədiyi üçün ordunun siyahılarından çıxarılanlar arasında molla və imamlarla yanaşı, həkim ixtisası üzrə azərbaycanlı hərbi məmurlar da var idi [10, v.22, 147]. Digər millətlərdən olan 69 hərbi məmur da sınaq müddətində özlərini doğrultmadığı və ya onlara qarşı irəli sürülən tələblərə cavab vermədikləri üçün ordudan tərxis edilmişdirlər.

Ümumiyyətlə, zabit və hərbi məmurlar üzrə tərxis edilənlərin statistik təhlili onu göstərir ki, orduda zabit və hərbi məmurlara böyük ehtiyac olsa da, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq həmin kateqoriyadan olan kadrların fəaliyyətinə komandir və rəisləri tərəfindən ciddi nəzarət edilmiş, tələblərə cavab verməyən və nizam-intizamsız kadrlar ordudan uzaqlaşdırılmışdı. Onların peşəkar kimi yetişdirilməsi, hərbi andlarına sadıq qalmaları daimi diqqət mərkəzində saxlanılmışdı.

Nəticə

Cümhuriyyət Ordusunda kadrların statistikasını və dinamikasını üzrə təhlillərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Cümhuriyyət hökuməti və Hərbi Nazirlik ölkənin müdafiəsi və onun suverenliyinin qorunması üçün ordunun qısa müddət ərzində vətəninə və xalqına sadıq milli kadrlarla təmin olunması istiqamətində uyğun kadr siyasəti yürütmüşdür. Həmin kadr siyasətinin tərkib hissəsi olaraq, orduda xidmət edən zabit və hərbi məmurların karyera inkişafının təkmilləşdirilməsi, hərbi xidmətdə olanların xidmətlərinin qanunla nizamlanması, sosial ədalətli sistemin işlək hala gətirilməsi kimi amillərə diqqəti artırmaqla orduda mənəvi mühitin saflaşmasına çalışılmışdır. Görülən bu fəaliyyətlər nəticəsində 1920-ci ilin aprel işğalı ərəfəsində Cümhuriyyət Ordusunda milli kadrlar həm əməliyyat, həm də strateji səviyyədəki vəzifələrdə üstünlük təşkil etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş № 3, vərəq – 73.
2. Şahbazov, A. Cümhuriyyət ordusunda milli kadr siyasəti // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Tarix, insan və cəmiyyət Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal, – 2020. № 2(29), – s. 112-123.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş № 4, vərəq – 13.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Maarif Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 51, siyahı №1, iş № 153, vərəq – 17.
5. Шунков, В.Н. Русская императорская армия / В.Шунков. – Москва: Хранитель, – 2008. – 320 с.
6. Шахбазов, А. Сборник приказов по военному ведомству Азербайджанской Демократической Республики: [в 3 томах] / состав. А.Шахбазов. – Баку: Маариф, – т.1. – 2018. – 504 с.
7. Şahbazov, A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunda dini məsələlər // Cəmiyyət və Din, – 2018. iyul. – s.13.
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyin Baş Qərargahının Baş idarəsi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2898, siyahı №2, iş № 5, vərəq – 41.

9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş № 3, vərəq – 201.

10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş № 5, vərəq – 22; Fond 2894, siyahı №1, iş № 4, vərəq – 147.

Аннотация

**Анализ национальной кадровой политики в Армии
Азербайджанской Демократической Республики
Атамалы Шахбазов**

В статье на основе первоисточников подробно анализируется деятельность Правительства Азербайджанской Демократической Республики и Министерства обороны в области национальной кадровой политики и обеспечения армии национальными кадрами как на оперативно-тактическом, так и оперативно-стратегическом уровнях, также показан кадровый состав армии и развитие национального кадрового персонала.

Ключевые слова: офицерский состав, национальные офицеры, оперативно-тактический уровень, оперативно-стратегический уровень, Военное ведомство.

Abstract

**The analysis of national cadre policy in the Army of
Azerbaijan Democratic Republic
Atamali Shahbazov**

The article analyzes in detail based on primary sources the activities of the Government of the Democratic Republic of Azerbaijan and the Ministry of Defense in the field of national personnel policy at both operational and tactical and strategic levels, shows the structure of the army and the development of the army's national human resources.

Keywords: officers, national human resources operational-tactical level, operational-strategic level, Ministry of defence.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 29.03.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 11.04.2022
Çapa qəbul edilmişdir: 02.05.2022*

UOT 159.9

ABOUT ANOTHER COMMITMENT...

**PhD, professor Salome Khizanishvili¹
doctor of social sciences Tinatin Kropadze²**

¹*Georgian Technical University*

²*National Defence Academy of Georgia*

E-mail: salome.xizanishvili@mail.ru

khizanishvilisalome07@gtu.ge

tkropadze@mod.gov.ge

Abstract. History is an ongoing process of fulfilling human obligations. The dynamics of changing liabilities are conditioned by historical changes. Our goal is to understand these responsibilities as well as demonstrate both the need for their implementation and existing contradictions.

Keywords: “Lack of being”, “uncertain circumstances”, the world pandemic, the threat of global war, “the obligation to be human”, the principles of humanism.

Modern civilized man lives in a large space of freedom of thought – in the field of sober consciousness, where he feels that managing reality facing him has never been so difficult for him before. The fact has its own reasons. A man of the nanotechnology era can be really proud of his mental achievements, but at the same time, due to his “lack of being”, he still has to face many challenges, which inevitably require both constant thinking and continuous searching for the ways for their solution. Based on all of the above mentioned issues, we want to find some answers to the main question: What will be the future of a man? We mean the ongoing processes in the global world. In the history of humankind there is a large list of problems, but nowadays, it is a matter of vital importance to discuss the global pandemic, the threat of global war.

Their existence, which is “a kind of obligation of certainty under uncertain circumstances” strengthens us and pushes us to judgment. Of course, we have both a deep understanding and responsibility, that the analysis of painful issues requires both theoretical and practical substantiation of solid, credible arguments and evidence.

The fact is that thinking makes the difficulties of life more transparent, creating the basis for receiving not only the necessary information, but also the necessary warnings.

Therefore, we can say with confidence, that our theoretical approach to the complex dangers of world pandemics or world politics gives us both reason and hope to carry on more responsibilities on the proper management of life processes at any scale and in any sense, especially since “we live in a troubled, unjust world”, which “probably has always been so” [3, p.1], but over time it increasingly requires more balance with the principles of humanism.

Human history is a coherent process of natural regularity. It is constantly changing and evolving. In this respect, there is nothing to dispute about that conclusion. In any epoch the main subject of philosophical discussion is the question of whether a historical person conducts purposeful management of one's own life problems, or how much he balances his own existence with the principles of humanism.

In the 18th century, the great philosopher of the Enlightenment, the French philosopher Jean-Jacques Rousseau, wrote in frustration: A developed person should serve good deeds, but unfortunately the opposite happens in reality. “Because of the new conditions suggested by life, he is in captivity of “more evil deeds” than he was before and that leads him to both tyranny and great crimes.

So, what is the solution? The French educator writes: "... caution is the only right way to ensure the fact, that a common will is always declared and people should not be deceived." [5,33]. Pay attention to the advice!

Rousseau seeks the reasons causing the darkest feelings of a man – unworthiness and unkindness. Accordingly, natural, good beginnings are primary in intelligent beings, as for harmful inclinations, they are caused by vital factors; For example: striving for power, harmful ambitions of gaining and conquering. In order to escape from these extremes, the philosopher names the following way: the historical man must be able to reasonably manage his own inclinations, though he must also realize, that it is quite difficult to reach progress on this path!

Hegel says, that the logic of the development of an absolute idea leads to the transcendence of history. But according to the philosopher, history is inspired by impulses of struggle for both power and constant dispute. Eventually it leads to ignoring the factors hindering them. In order to support the above mentioned view, the German philosopher makes the following argument: "The struggle for recognition and submission to the master is the event, which is the basis for human coexistence as the beginning of states. Violence is the basis for this event", he writes [9, p.211].

Hegel argues, that the ambition of a person elevated to self-consciousness is not only a contemplation of the world, it is also a desire that seeks satisfaction; By demanding self-recognition, he seeks a life beyond his biological existence, which is satisfied by striving for power. In the noise of the centuries, the individual mind has to kill someone for his own existence. This is the way of self-development of an absolute idea.

In order to evaluate Hegel's worldview properly, we must consider other aspects as well. Regarding the fall of a man into sin, the philosopher said: "*Cognition heals the wound, that is itself*" [6, p.150]. The classic representative of rationalism, with a high demand for responsibility tries to use these hints in order to make a commitment to the certainty of human existence in questionable circumstances.

Emil Ludwig Fackenheim has offered an assessment of Hegel's worldview in his book – "Let's fix the world" – published in 1967. In one of the passages of the preface of the second edition he writes: "*Hegel is forced to confront history*" in order to deal with it". In his speech, Norbert Vatsek comments on the assessment: "Fackenheim returns to this fundamental dignity of Hegel's philosophy and understands it in a historical context ..." As far as "... Hegel first grasped the history of flesh and blood before overcoming it; So he would try to do the same today." [5]. We would like to add that by acknowledging the paradoxes, Hegel dwells on the historical contradictions, that next generation of thinkers is trying to overcome the challenge in their own way. Many geniuses, including Friedrich Nietzsche (1855–1900) and Sigmund Freud (1856–1939), appear on the horizon of twentieth century history. They already have got their great creations.

In the teachings of both Freud and Nietzsche, we try to explain unusually complex historical events, to this end we try to find parallels, which allows us, on the one hand, to give a correct interpretation and desired direction to the issue presented by us, and on the other hand, it enables us to demonstrate both their worldview and connection with epoch-making events¹.

The two great epoch-making thinkers, Nietzsche and Freud are ideological allies. R.Safransky says: they have their own "radically pessimistic anthropology", where a man is represented as "a creature ruled by instincts", who "establishes himself only through struggle and force" [6, p.175]. We must say, that despite his concurrence, "Freud did not want to know anything about Nietzsche". Maybe it was caused by the feeling, that Freud felt before, Nietzsche had managed to declare what he wanted to say himself as he intended to advertise that these statements were his own discoveries" [4, p.176].

In addition, their "unity" has other grounds, in particular, the goal of both geniuses is to force humanity to serve human progress. Here we must say, that their research tactics are different! In order

¹ Note *: A German with Jewish roots (1916–2003) who tried to rehabilitate Hegel in English-speaking world.

to carry out his plan, Friedrich Nietzsche tries to establish “Superman morality” instead of traditional one. As for Sigmund Freud, he tries to put crime (feeling) at the service of civilization. Their meeting space is here. On the scales their hopes and hopelessness are weighed from this position.

In other words, both thinkers think, that in questionable circumstances, the obligation of certainty acquires importance through this aspect. They demand to make changes. For this purpose, both thinkers are focused on overcoming extremes of existence. But here arises a big question: how risky, hopeful and acceptable is the future they have predicted?!

The philosopher of life, Friedrich Nietzsche says: a man is a “dangerous denier” of his instincts, who is an unlucky, but interesting creature. The explanation of the question is as follows: the reason for human unhappiness is a betray of essential principles of life, that is a rejection of natural instincts as well as his devotion to morality built on falsehood; A man is a fascinating and interesting creature as he is a seeker, who is always in search, with his creative ability and Dionysian clash with the forces of life. That is actually the ability to take risks, accompanied by a deep sense of human responsibility. In Nietzsche's work, Superman owns this amazing courage and he is a herald and founder of both new values and new morals in thought and history. He has both certain duties and responsibilities, that are purposeful and expedient. He is an innovator of history, which is full of both contradictions and paradoxes. Life trains and shapes him in conditions of contradictions, where he tries to overcome them and considers that the overcoming these obstacles is a prerequisite for his spiritual strength; Through these paths, he realizes his own being, he feels his own mission, which is a guarantee, that he reaches as well as understands the essence of life, his presence. The existence of life is the will of power, which is his unconditional driver, as the essential basis for both eternal existence and return of the universe. This aspect reveals the ultimate goal of Superman - Renewal-immortality of both life and human (specifically a historical person!) “Victory”

In his philosophical work, Nietzsche establishes the following principles: a will to power and a will to life - Superman. This position clearly shows deep political overtones of his teachings. The will to power as exploitation is proclaimed as a driving force and superior value of the history. He is not a sign of a degenerate, primitive or imperfect society. Just on the contrary, both his fundamental function and inner longing lie in the essence of life. He is the foundation of any history. The philosopher supports a strong life, a strong man, that is, a lord of spirit. Moreover, he protects these interests at any risk.

The German thinker demands a renewal of human existence, to this end he declares a relentless struggle against Christian morality. He claims it is “a decadent one which opposes to all spiritual success, as well as tolerates evil and is powerless at the moment;

That is why, he refuses a enslaved, degenerate, sick, oppressed, degraded, a tormented life. In order to re-establish a new and healthy connection with life, he agrees to carry out any risky activities related to it, including war, murder, cruelty, where it is possible and permissible to exterminate a weak, helpless, humiliated man, who has a sick soul and body. He declares, that a will to power is the basis of existence. He calls it a strict exploitation and at the same time, the establishment of its strict, ruthless rules in human life, does not cause Nietzsche's anxiety and hopelessness. On the contrary! The philosopher of life suggests the necessity of establishing strong beginnings of life. He assumes to protect and preserve them. The philosopher believes, that it can be reached by an individual, nation or country – which is spiritually and physically strong, creatively endowed, obsessed with the spirit of victory and inspired by the pathos of development. Eventually, it turns out, that by this logic, Nietzsche – the great thinker inspired by his own imagination – wants to save a contemporary man from nihilism. But another question is how well the genius's ideological intent fits in with the reality, that contradicts his visions of history. The obligation of conviction in “questionable circumstances” leads the great thinker to the heaviest worldview traumas; In the twentieth century, his confession saturated with spiritual pain was followed by millions of victims. His doctrine of power and supremacy was an ideological basis of fascism.

We learn the explanation of Nietzsche's worldview labyrinths in Sigmund Freud's works. The great Austrian scientist analyzes the deep, conscious and unconscious contents of human consciousness. He also has an obligation to "clarify" the "questionable circumstances" of life.

In 1915, Freud wrote to the Russian writer Lou Andreas-Salome: "*I and my peers will never be able to see a happy world*". [4, p.89]. At that moment, he was fifty-nine years old and Nietzsche, who died fifteen years ago, had already presented a sharp outline of the era of nihilism to humanity. He destroyed the existing myth of the "merry world" as well as showed his uncompromising attitude towards both past and its contemporary cultures.

The great psychoanalyst Freud provides us with important information about being in different ways. From the position of nihilistic mind, the philosopher of life, Nietzsche announces expected imperfections of both unbearable world and human nature. As for Freud, he offers a similar picture based on analysis of depths of consciousness. Finally, although both thinkers have different directions and styles of thinking, their interests are identical, they try to clarify the essence of a man, his complex nature. They just try to change his inclinations towards humanism. It's an attempt, but geniuses still realize, that the path is the most difficult and almost insurmountable one to pass through.

Sigmund Freud, (like Nietzsche) is hopeless and frustrated by the complexities of human biosocial and psychological nature. Our research has shown, that "carnal passions" weaken the importance of reasonable interests. The destructive impulses outweigh the culture-creating impulses in a man.

In his book "Dissatisfaction with Culture", the great psychoanalyst writes: "In my opinion, the following issue has a crucial importance for humanity: on the path of his cultural development whether he will be able or not to subdue desire for both aggression and self-destruction hindering human coexistence. In this sense, time deserves a special interest [7, p.97]. Freud makes a painful diagnosis of the field of human consciousness, but at the same time, he imposes an obligation on the historical man: it is still important for a man and he must pursue the goal of cultural development, promising noticeable progress and relief.

As "the creator and discoverer of great puzzles" says: we should hope, that the second "heavenly, eternal eros" will do his best to defend his rights in the battle against his immortal enemy. But who knows, who will be the winner, who will be able to foresee the fate of the battle?! [7, p.97]. A great thinker with an "obligation leaves this interesting, but difficult question for us.

As Hans-Martin Lohmann rightly remarked, "In Freud's later works, culture appears as a lifeline – Culture, as a bastion of return to barbarism on the path of perpetual danger" [4, p.179]. In the XX century, Eros won the battle between death and life, but he made the biggest sacrifice (70 million). The fact proved, that an active nihilism is the heaviest epoch-making challenge; Nietzsche was the first who made the recognition, but the statement: the emergence of the ruling human race "cannot have the last word" belongs to Freud. What is the world's true reality today and how relevant is the past to modernity? Have we overcome difficulties on which great predecessors were troubled centuries ago?

The modern civilized world lives under pandemic conditions. We receive reports of anticipation of a global war and it happens in the conditions of nuclear weapon production! At first glance, all these conditions are surprising, but understandable, since the essence of a man, which is the most complex creature with a special quality, has not changed yet. The aspirations of the mind have been changing for a better, dignified life, which is unmistakable proof, that intelligent beings should guide the course of human history in the right way, otherwise their existence is inevitably in danger.

We hope, that the greatness and "inviolability" of the principles of humanism are the pillars for mortals. They allow a man to overcome difficulties as well as give the prospect on both progress and development.

We are deeply convinced, that developed humanity will fulfill its eternal dream either today or tomorrow. We believe that developed humanity will not have "a sense of revenge for its own generation." Unfortunately for this reason, he will have to pay a large fee in any historical epoch.

The philosophers we have discussed above are focused on understanding this very reality. Undoubtedly, their worldview carries dangerous risks. They provide us with important information on both obligation and necessity of warning treatment for phenomenon of life. Friedrich Nietzsche, who is an uncompromising thinker advises: “all martyrs must think constantly”; According to Heidegger, a revenge should be understood as “a hatred of time and a disgust with the facts, that have already happened” [8, p.63].

The same position is held by the French existentialist Albert Camus in his work “the Rebellious Man”. He writes: “*Nietzsche's nihilism is methodical. The phenomenology of the mind has a pedagogical nature. ... The task of Hegel (also Nietzsche-Kh. Ch.) is to show the necessity of painful stages*” [1, p.173]. If we want to overcome these problems, we must understand them first.

We hope to overcome the problems posed by epoch-making thinkers in their deepest thoughts. And we also hope, that the reader will surely follow us like a reliable companion on this risky but interesting path.

Conclusion

The history of mankind is a great falsity of glorious circumstances and it is an ongoing process of fulfilling human responsibilities.

In the modern global world, two vital issues are the main subjects for discussion: world pandemic and the existing threat of world war.

The regularity of being is based on the annihilation of the weak and the survival of the strong; This principle applies to both nature and public life.

In the main text we have discussed several philosophical theories, which were focused on recognition of benefits of a strong life and for this reason, we emphasize the obligation to protect the phenomenon of life.

Bibliography

1. Camus, A. The Rebel / A.Camus. – Paris: – 1951. – 320 p.
2. Vascek, N. An excellent interpretation of Hegel by Emil Fackenheim: [Electronic resource] / 14.05.2020.URL:http://www.petrtsportal.ge/ka/article/69?fbclid=IwAR3YTqDkKktIzcpQLKngNWBbWdgztUABw2zKytuKToUABhJS3_idDajxEvY.
3. Raymond, W. The Philosophy of Law: A Very Short Introduction (Very Short Introductions). / W. Raymond. – Tbilisi: Tbilisi University Press, – 2012. – 145 p.
4. Lohmann Hans-Martin, Sigmund Freud. / Tbilisi: Pegasus Publishing House, – 2008. – 125 p.
5. Jean-Jacques Rousseau and his public treaty: [Electronic resource] / Foederis aequas, Dicamus leges.* Virg. Aeneid. XI, V, 321. URL: http://oldtbappeal.court.ge/upload/r_866.pdf;
6. Safranski, R. Das böse oder das drama der freiheit. Fischer (Tb.) / R.Safranski. – Frankfurt: February 1, 1999. – 324 p.
7. Sigmund, F. Dissapointed By Culture. / F.Sigmund. – Tbilisi: Iliia State University Press, – 2012. – 190 p.
8. Heidegger, M. what is this - philosophy? / M.Heidegger – Tbilisi: – 2014. – 104 p.
9. Wilhelm, H.G. Hegel's Philosophy of Mind / H.G.Wilhelm. CreateSpace Independent Publishing Platform, – May 23, 2017. – 106 p.

Xülasə

Başqa öhdəlik haqqında...

Salome Xizanişvili, Tinatin Kropadze

Tarix insan öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün davamlı bir prosesdir. Öhdəliklərin dəyişmə dinamikası tarixi dəyişikliklərlə şərtlənir. Məqsədimiz həm bu vəzifələri dərk etmək, həm də onların həyata keçirilməsinin zəruriliyini əsaslandırmaq və mövcud ziddiyyətləri nümayiş etdirməkdir.

Açar sözlər: “Var olmamaq”, “qeyri-müəyyən şərait”, dünya pandemiyası, qlobal müharibə təhlükəsi, “insan olmaq öhdəliyi”, humanizm prinsipləri.

Аннотация

О еще одном обязательстве...

Саломе Хизанишвили, Тинатин Кропадзе

История – это непрерывный процесс выполнения человеческих обязательств. Динамика изменения обязательств обусловлена историческими изменениями. Наша цель – понять эти обязанности, а также продемонстрировать как необходимость их выполнения, так и существующие противоречия.

Ключевые слова: «небытие», «неопределенные обстоятельства», мировая пандемия, угроза глобальной войны, «обязанность быть человеком», принципы гуманизма.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.04.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.04.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 09.05.2022

UOT 327; 930

AZƏRBAYCANIN HƏRBİ DİPLOMATİYASI: KEÇMİŞƏ BAXIŞ

polkovnik-leytenant Xəyal İskəndərov¹

fil.ü.f.d., dosent Sədi Sadiyev²

¹Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

²Müdafiə Nazirliyinin Beynəlxalq Hərbi Əməkdaşlıq İdarəsi

E-mail: xayal1333@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanın hərbi diplomatiyası retrospektiv təhlil edilir, hərbi diplomatiya terminin şərhı verilir və onun diplomatiyanın digər növlərindən fərqi göstərilir. Azərbaycanın hərbi diplomatiyası ilə bağlı fərziyyələr təqdim edilir, hərbi diplomatiyada hərbi attaşelik və nümayəndəliyin fəaliyyətinin əhəmiyyəti əsaslandırılır. 44 günlük Vətən müharibəsində hərbi diplomatiyanın müstəsna rolu işıqlandırılır.

Açar sözlər: hərbi diplomatiya, hərbi attaşe, nümayəndəlik, NATO, müdafiə diplomatiyası, təhlükəsizlik diplomatiyası.

Giriş

Azərbaycanın hərbi diplomatiya tarixi onun dövlətçilik tarixinin tərkib hissəsidir. Qədim zamanlardan müasir dövrə qədər Azərbaycanın keçdiyi tarixi yola nəzər salmaqla, hərbi diplomatiya tariximizin keçdiyi yolu da canlandırmaq mümkündür. Qədim tarixə, zəngin dövlətçilik irsinə, varislik ənənələrinə malik Azərbaycan ərazilərində formalaşan bütün dövlətlər öz müstəqilliklərinin müdafiəsində diplomatik imkanlardan geniş istifadə etmişlər. Məsələn, tarixşünaslıqda “Uzun Həsən” kimi təqdim edilən Həsən xan Bayandurun (1453–1478) hakimiyyətdə olduğu illərdə Azərbaycan təkcə Şərqi dövlətləri ilə deyil, bir sıra Avropa ölkələri – Venesiya, Neapol, Roma papalığı, Polşa, Almaniya, İngiltərə, Avstriya, Macarıstan, Burqundiya hersoqluğu, Moskva knyazlığı, Trabzon, Kipr və s. kiçik və böyük dövlətlərlə diplomatik əlaqələr qurmuşdur. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Şərqi dünyasının ilk diplomat qadını da azərbaycanlı Sara xatun – Həsən xanın anası olmuşdur. O, xarici dövlətlərlə aparılan danışıqlarda siyasi məharətini və müdrikliyini dəfələrlə nümayiş etdirmişdir [1; 2]. Akademik Yaqub Mahmudov və professor Kərim Şükürovun əsərlərində Ağqoyunlular, eləcə də Səfəvilər dövlətinin diplomatiyası, xüsusilə hərbi diplomatik münasibətləri ilə bağlı kifayət qədər dəyərli faktlar öz əksini tapmışdır [3; 4]. Bu tarixi irs nəsilənəslə ötürülərək, ağır mübarizə illərindən, işğal, tarixi torpaqların parçalanması mərhələlərindən keçərək, milli dövlətçiliyimizin bərpasına və üçrəngli bayrağımızın Azərbaycan üzərində dalğalanmasına səbəb olmuşdur. Professor Musa Qasımlının əsərində Azərbaycan diplomatiyasının 1991–2003-cü illərdə keçdiyi yol işıqlandırılmışdır [5].

Göründüyü kimi, Azərbaycan elmində diplomatiya haqqında müəyyən əsərlərə rast gəlinə də, müasir Azərbaycanın hərbi diplomatiyası kontekstində bu günə qədər heç bir tutarlı tədqiqat işi yazılmamışdır. Lakin digər ölkələrdə hərbi diplomatiyanın xarici siyasətdəki rolu, eləcə də cari funksiyaları ilə bağlı bir sıra tədqiqat işləri ərsəyə gəlmişdir [6; 7; 8; 9; 10]. Dünyanın ABŞ, Fransa, Çin və Birləşmiş Krallıq kimi aparıcı ölkələri artıq hərbi diplomatiyanı özlərinin qlobal strategiyalarının fundamental komponenti və hərbi doktrinalarının əsas missiyası kimi qəbul edirlər. Regionda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik naminə hərbi diplomatik təşəbbüslərdə qazandığı müvəffəqiyyəti xarici siyasətində bir vasitə kimi istifadə etmək üçün Azərbaycanda da bəlli bir konsepsiyanın hazırlanması aktual məsələlərdəndir. Məqalədə məqsəd hərbi diplomatiyanın xarici siyasət və beynəlxalq əməkdaşlıqda yeri və rolunu əsaslandırmaq, Azərbaycanın hərbi diplomatiyasını retrospektiv təhlillər əsasında işıqlandırmaqdır. Tədqiqat işinin ərsəyə gəlməsində analiz, sintez, induksiya və deduksiya kimi nəzəri tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Hərbi diplomatiya beynəlxalq əməkdaşlığın elementi kimi

“Hərbi diplomatiya” termininə tərif vermək çox çətindir. Bu da “müdafiə diplomatiyası”, “təhlükəsizlik diplomatiyası” və s. kimi oxşar terminlərin tez-tez istifadə edilməsindən irəli gəlir. Müəyyən xüsusiyyətlərinə görə onlar üst-üstə düşən konsepsiya və məqsədləri bölüşsələr də, hədəflərin müəyyənləşdirilməsi və təcrübə baxımından “hərbi diplomatiya” onlardan fərqlənir.

“Hərbi diplomatiya” termini ilk dəfə beynəlxalq münasibətlər sisteminə ötən əsrin 90-cı illərində Şərqi Avropada kommunizm rejiminin süqutundan sonra daxil olmuşdur. Martin Edmonds öz təcrübəsindən çıxış edərək hərbi diplomatiya terminini ölkə hüdüdlərindən kənarında milli və beynəlxalq məqsədlərə nail olmaq üçün silahlı qüvvələrdən istifadə kimi şərh edir. S.Tan və B.Sinq isə hərbi diplomatiyanı etimadın yaradılması, münaqişələrin qarşısının alınması və ya münaqişələrin həlli məqsədilə dinc və əməkdaşlıq təşəbbüslərinin milli müdafiə təsisatları tərəfindən kollektiv tətbiqi kimi izah edirlər [11]. K.A.Mutanna isə hərbi diplomatiyanı dayanıqlı əməkdaşlıq münasibətlərinin aparılmasında, münaqişələrin həllində, müdafiə əməkdaşlığında şəffaflığı təmin edən və digər sahələrdə əməkdaşlığa töhfə verən mühüm vasitə kimi qiymətləndirir [12]. A.Kottey və A.Forster hərbi diplomatiyanı sülh dövründə silahlı qüvvələr və onunla əlaqəli infrastrukturun (əsasən Müdafiə Nazirliklərinin) xarici və təhlükəsizlik siyasətində istifadəsi kimi təqdim edir [13]. Çağdaş beynəlxalq münasibətlər sistemində hərbi diplomatiyanı, hətta “yumşaq gücün” vasitəsi hesab edənlər də az deyil. Beynəlxalq münasibətlər üzrə ekspert Q.Vinqer də hərbi diplomatiyanı “yumşaq güc” kateqoriyasına aid edən tədqiqatçılardanır. E.Pajtinkaya görə, hərbi diplomatiya təhlükəsizlik və hərbi siyasət sahəsində dövlət maraqlarının təmin edilməsi üçün müdafiə təsisatlarının, eyni zamanda dövlət institutlarının danışıqlar və digər diplomatik vasitələrlə həyata keçirdiyi fəaliyyətlər kompleksidir [10]. Zaman-zaman elmi ədəbiyyatda hərbi diplomatiyaya dair müxtəlif nəzəri yanaşmalar və təriflər yer alsada, çağdaş hərbi diplomatiyanın funksional vəzifələrini və sahəsini heç də tamamilə əhatə edən tərifə rast gəlinmir.

İstənilən ölkənin hərbi qulluqçularının mütləq əksəriyyətinin əsas vəzifəsi ölkənin ərazi bütövlüyünü, milli müstəqilliyini və suverenliyini müdafiə etməkdir. Lakin təhlillər göstərir ki, müasir münaqişələrin həllində yalnız hərbi güc yetərli deyil. Bu baxımdan, hazırda “yumşaq güc”ün elementlərinin “sərt güc”ün mexanizmlərinə inteqrasiyası xarici siyasətin prioritet məsələlərindən hesab olunur. Yəni bir ölkənin gücü düşmən üzərinə bomba yağdırma bacarığı ilə deyil, qeyri-güç vasitələrindən istifadə etməklə öz maraqlarına nailolma imkanları ilə ölçülür [1].

Hərbi diplomatiya dövlətin xarici və təhlükəsizlik siyasətinin spesifik məqsədlərinə xidmət edir. Sinqhania Universitetinin tədqiqatçısı A.Yadav bu məqsədlərdən, əsasən, aşağıdakıları qeyd etmişdir:

- dövlətin diplomatik səylərini tamamlamaq;
- ölkənin imkan və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək;
- digər ölkələrdə öz hərbi imkan və qabiliyyətlərinə inam (etimad) formalaşdırmaq;
- inkişaf etmiş ordularla əlaqə qurmaqla qoşunların peşəkarlığını artırmaq;
- hərbi avadanlıqların ixracı ilə müdafiə sənayesinin imkanlarını tanımaq və hərbi əlaqələri genişləndirmək [10].

İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycan öz hərbi gücünü birmənalı olaraq sübut etdi, eyni zamandan Ali Baş Komandan İlham Əliyevin hərbi-diplomatik məharəti sayəsində işğal altında olan digər ərazilər bir güllə belə atılmadan Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin nəzarətinə verildi. Nəticə etibarilə, Azərbaycan alternativ vasitədən – qeyri-güç vasitəsindən istifadə edərək öz strateji hədəfinə çatdı. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası da xarici siyasət məqsədlərinə nail olmaq üçün hərbi diplomatiyanı mühüm vasitə hesab edir. Nəhəng, ambisiyalı ölkələrin qonşuluğunda və xüsusi əhəmiyyətli trans-regional marşrutların qovşağında yerləşən Azərbaycanın hərbi diplomatiyası da bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Müxtəlif dövrlərdə geosiyasətində və idarəetmə sisteminin xarakterində baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın hərbi diplomatiyası ilə bağlı fərziyyələr aşağıdakı üç arqumentə əsaslanır [1]:

1. Hərbi diplomatiyanı ağıl və məntiqlə apardıqda, istənilən dövlət həm öz mövcudluğunu qoruya, həm də daha böyük dövlətlərdən daha çox güzəştlər əldə edə bilər. Son illər Azərbaycan Respublikasının xarici strategiyasında bu istiqamətdə ciddi addımlar atılmış və İkinci Qarabağ müharibəsi ilə həmin strategiyanın effektivliyi bir daha sübut olunmuşdur.

2. Azərbaycan kimi kiçik bir ölkənin böyük güclərlə münasibətlərinin formalaşmasında və inkişaf etdirilməsində onun hərbi diplomatiyası geosiyasi həssaslıqları nəzərə almalıdır, əks halda diplomatiya gözlənilən effekti verməz. Bunu regionun digər ölkələrinin nümunəsində də görmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan eynixarakterli problemi fərqli diplomatiya ilə həll etməyə nail olmuşdur.

3. Böyük güclərlə effektiv hərbi diplomatiya, eyni zamanda onlarla hərbi əməkdaşlığı balanslaşdırmaq deməkdir. Azərbaycan Respublikası hərbi sahədə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələri davam etdirir, birgə hərbi təlimlər təşkil edir və bir çox yüksək səviyyəli hərbi səfərlərin mübadiləsini həyata keçirir. Son illər Azərbaycanın silah ticarətində atdığı ən uğurlu addımlarından biri də silah çeşidlərinin artırılması və idxalın diversifikasiyasının reallaşdırılması olmuşdur. Ümumiyyətlə, qarşılıqlı milli maraqlar əsasında Prezident İlham Əliyev ABŞ, Avropa İttifaqı, GUAM və MDB ölkələri, Türkiyə, İran, İsrail və Pakistanla çoxvektorlu əməkdaşlığı özündə əksətdirən bir idarəetmə modeli formalaşdırmışdır. Belə bir strategiyanın nəticəsində Azərbaycan yalnız Rusiyadan deyil, İsrail və Türkiyə kimi müdafiə sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdən də effektiv silah sistemləri əldə etməyə nail olmuşdur [14, s.108].

Beləliklə, hərbi diplomatiya hər bir dövlət üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olub, dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında, beynəlxalq aləmdə yeri və rolunun formalaşdırılmasında, eləcə də ordu quruculuğu işlərində mühüm yer tutur.

Azərbaycanın hərbi diplomatiyası. Retrospektiv təhlil

Silahlı Qüvvələrin ənənəvi rolu, onların müdafiə, çəkəndirmə, məcburetəmə və ya müdaxilə məqsədilə güc tətbiq etmək və təhlükə yaratmaq qabiliyyəti, həmçinin hazırlığı ilə müəyyən olunur. Hərbi diplomatiya bu gün, ilk növbədə sülh dövründə həyata keçirilən fəaliyyətdir və silahlı qüvvələr, onların məsul qurumları üçün əsas vəzifəyə çevrilmişdir. O, digər xarici dövlətlər, xüsusən də postmünaqişə və demokratik cəmiyyətlərə keçid prosesində olan ölkələr arasında əməkdaşlıq əsasında qurulur, müasir xarici və təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsində bir vasitə kimi istifadə olunur. Təhlükəsizliyə hərtərəfli yanaşma çərçivəsində hərbi diplomatiya bu gün xarici siyasətin əsas sütunlarından biridir. Hərbi diplomatiya anlayışı altında aşağıdakı ümumiləşdirilmiş fəaliyyətləri qeyd etmək olar:

- yüksək səviyyəli hərbi rəsmilər arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin yaradılması;
- hərbi attaşələrin təyin edilməsi;
- müdafiə sahəsində ikitərəfli əməkdaşlıq müqavilələrinin hazırlanması;
- hərbi qulluqçular və mülkilər üçün təlimlərin keçirilməsi;
- Silahlı Qüvvələrə demokratik nəzarət, müdafiənin idarə edilməsi və hərbi texniki sahələr üzrə ekspert məsləhətlərinin verilməsi;
- hərbi qulluqçuların mübadiləsi;
- material və avadanlıqla yardımın təmin edilməsi [1].

Müstəqil Azərbaycanın xarici dövlətlərlə ilk diplomatik əlaqələr qurmasından 30 il keçir. Azərbaycan Respublikasının hərbi diplomatiyası onun dövlətçilik tarixinin və xarici siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Azərbaycanın hərbi diplomatiyası Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi, hərbi-siyasi və hərbi-texniki sahələrdə xarici ölkə və beynəlxalq təşkilatların müdafiə təsisatları ilə ikitərəfli və çoxtərəfli formatda reallaşdırdığı kompleks fəaliyyətlərdir və beynəlxalq hüquq norma və prinsipləri, o cümlədən dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət əsasında həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri beynəlxalq əməkdaşlıq fəaliyyətini Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi və digər aidiyyəti dövlət orqanları ilə

əlaqəli şəkildə, Azərbaycan Respublikasının xarici və müdafiə siyasətinə müvafiq olaraq davam etdirir. Göstərilən fəaliyyətlərin effektiv idarə edilməsində 1992-ci il yanvar ayının 22-də yaradılmış Müdafiə Nazirliyinin Beynəlxalq Hərbi Əməkdaşlıq İdarəsinin müstəsna rolu vardır. Keçən müddət ərzində Beynəlxalq Hərbi Əməkdaşlıq İdarəsində struktur islahatlar həyata keçirilmiş, nəticədə hərbi əməkdaşlıq sahəsində ciddi irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Müasir Azərbaycanın hərbi diplomatiya tarixi və yaranması Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, çox çətin və mürəkkəb tarixi-geosiyasi şəraitdə Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğu konsepsiyasını hazırlamış, onun xarici siyasi kursunun vektorlarını müəyyənləşdirmiş və hərbi diplomatiya vasitəsilə uğurlu əməkdaşlığın və ordu quruculuğun əsasını qoymuşdur. Onun fəaliyyəti dövründə xarici siyasət kursunun əsas xətlərindən biri də beynəlxalq hərbi-siyasi təşkilatlarla və xarici ölkələrlə hərbi əməkdaşlığın qurulması idi. Azərbaycan Respublikasının hərbi diplomatiyasının inkişaf yoluna nəzər salsaq, bu istiqamətdə kifayət qədər ciddi uğurlara imza atıldığını görürük. 1994-cü il may ayının 4-də Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı (NATO) ilə “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramının çərçivə sənədinin imzalanması Azərbaycanın beynəlxalq hərbi-siyasi aləmdə mövqeyinin tanınması istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri olmuşdur [1].

Ümummilli Liderin layiqli davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin uğurlu xarici siyasəti sayəsində bu gün Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri təkcə NATO-nun strukturları ilə deyil, eyni zamanda ikitərəfli və regional əməkdaşlıq proqramları çərçivəsində dost və tərəfdaş ölkələrlə əməkdaşlığını davam etdirir. Ali Baş Komandanımızın diplomatik məharəti hərbi diplomatiyamızın da müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində müstəsna rol oynayır. Diplomatik münasibətlərin tərkib hissəsi sayılan hərbi əməkdaşlıq sahəsində Azərbaycan Respublikası 38 xarici ölkə ilə hüquqi bazaya malikdir. Nəticədə, Azərbaycan yalnız regionda gedən proseslərdə deyil, eyni zamanda beynəlxalq aləmdə cərəyan edən proseslərə də təsir göstərmək imkanı qazanmışdır. Ona görə də bu gün dünyanı narahat edən və həyati əhəmiyyətli bir sıra problemlərdə aparıcı dövlətlərin başçıları Azərbaycan rəhbərinin mövqeyi ilə hesablaşırlar [1; 15].

Hərbi diplomatiya uzunmüddətli və formal prosesdir, onun əsas məqsədi hədəf auditoriyada fikir formalaşdırmaq olduğundan, müsbət nəticə əldə etmək üçün bu prosesə kifayət qədər zaman ayrılmalıdır. Ona görə də hərbi diplomatiyanı qavramaq, planlaşdırmaq, koordinasiya və icra etmək, təkmilləşdirmək üçün ən vacib vasitə razılaşmalardır (memorandum, müqavilə və s.). Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin müxtəlif təşkilatları ilə xarici ölkələrinin müdafiə təsisatları arasında imzalanmış memorandumlar, eləcə də ölkə rəhbərliyi və generalitet səviyyəsində imzalanmış müqavilə və sazişlər son illərdə hərbi diplomatiya sahəsində atılmış ən uğurlu addımlardandır. 2021-ci ilin 15 iyun tarixində “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi”nin imzalanması Azərbaycan Respublikasının 30 illik müstəqillik tarixində ən əlamətdar hadisələrdən biri hesab olunur. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən bəyannamənin müddəaları Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin bir çox aspektini əhatə etməklə yanaşı, Hərbi Doktrinada nəzərdə tutulan xarici hərbi və siyasi təhdidlərin neytrallaşdırılmasında və ya onlara qarşı balans yaradılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [14, s.127].

Hərbi diplomatiya (və ya müdafiə diplomatiyası) hərbi attaşenin rolu ilə sıx bağlıdır və bu tendensiya gələcəkdə də davam edəcək. Vəzifəsi xarici ölkədə hərbi hadisələri müşahidə etmək və qiymətləndirmək, habelə xarici hərbi elita ilə sıx əlaqə saxlamaq olan hərbi attaşe, tam diplomatik statusa malik hərbi diplomatdır. Bu təcrübə hələ XIX əsr Avropa diplomatiyasının bir hissəsi kimi meydana çıxmışdır. Lakin dünyada cərəyan edən ciddi siyasi proseslərin fonunda ötən əsrin 80-ci illərindən etibarən beynəlxalq hərbi əlaqələrin mahiyyət və məqsədində mühüm dəyişiklik baş vermişdir. Təhlükəsizlik anlayışına yanaşmanın dəyişməsi, daha doğrusu, təhlükəsizliyə hərtərəfli yanaşmanın tətbiqi (gücləndirilmiş təhlükəsizlik) ilə hərbi attaşenin rolu daha da artmış və vəzifələri çoxalmışdır. Bundan əlavə, o, artıq hərbi diplomatiya sahəsində rolu olan yeganə hərbi aktor deyil. Bu baxımdan, müasir hərbi diplomatiyanın məqsədi – düşmənçiliyin aradan qaldırılması, qarşılıqlı

etimadın yaradılması və qorunub saxlanması, bununla da demokratik məsuliyyət daşıyan Silahlı Qüvvələrin inkişafına dəstək üçün Müdafiə Nazirliyinin üzərinə götürdüyü müxtəlif fəaliyyətləri həyata keçirməkdir. Bu da, öz növbəsində münafişələrin qarşısının alınması və həllinə mühüm töhfə verir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hazırda 15 xarici ölkə və təşkilatlar yanında hərbi attaşelik aparatı və nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda Azərbaycanda 40 ölkənin hərbi attaşelik aparatı akkreditə olunmuşdur.

Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində etibarlı tərəfdaş hesab olunan Azərbaycan sülhün qorunması və bərpasının fəal iştirakçısıdır. 1999-cu ildən başlayaraq Azərbaycan Ordusunun 3000-dən çox hərbi qulluqçusu müxtəlif regionlarda keçirilən sülhməramlı əməliyyatlarda, o cümlədən 1999-cu ilin sentyabr ayından 2008-ci ilin mart ayınadək NATO-nun rəhbərliyi altında Kosovada sülhün yaradılması və dəstəklənməsi əməliyyatlarında, 2002–2015-ci illərdə Əfqanıstanda “Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələri” missiyasında, 2003–2008-ci illərdə İraqda çoxmillətli koalisiya qüvvələrinin tərkibində, 2015–2021-ci illərdə NATO-nun Əfqanıstanda həyata keçirdiyi “Qətiyyətli Dəstək” missiyasında uğurla iştirak etmişdir. 2019-cu ildən başlayaraq, Azərbaycan Ordusu BMT-nin Cənubi Sudandakı sülhməramlı missiyasına iki hərbi müşahidəçi zabitlə töhfə verməkdədir. Bu gün Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin adı dünyanın ən güclü orduları sırasında çəkilir və Azərbaycan öz tərəfdaşları ilə iştirak etdiyi sülhməramlı əməliyyatlarda ən etibarlı tərəfdaş hesab olunur.

Azərbaycan hərbi diplomatiyası ordu quruculuğu sahəsində də öz işini uğurla davam etdirir. Belə ki, 2002-ci ildə etibarən NATO-nun “Tərəfdaşlığın qərargah vəzifələri” konsepsiyası çərçivəsində Azərbaycan Ordusunun zabidləri NATO-nun taktiki, əməliyyat və strateji təsisatlarında həm xidmət edərək beynəlxalq əməkdaşlığa töhfə verir, həm də beynəlxalq təcrübə toplayaraq, geri döndükdən sonra qazanılmış təcrübənin əməli tətbiqini həyata keçirirlər. Bu mexanizmdən istifadə etməklə Azərbaycan Respublikası 40-a yaxın hərbi qulluqçusunu müxtəlif NATO qərargahlarına göndərmiş və bununla da SNT ölkələri arasında lider ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Hazırda Azərbaycan Ordusunun səkkiz hərbi qulluqçusu NATO-nun müxtəlif qərargahlarında xidmət edir.

Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasının əsas istiqamətlərindən biri də elm və təhsilin keyfiyyətinin artırılması, savadlı və elmi düşüncəyə malik kadrların yetişdirilməsidir ki, Ulu Öndərin “təhsil millətin gələcəyidir” fəlsəfəsi və Ali Baş Komandanın gənc kadrların yetişdirilməsinə olan xüsusi diqqət və qayğısı hərbi elmi və təhsilin inkişafı baxımından təqdirəlayiqdir. Hərbi diplomatiya da bu sahədə Azərbaycan Ordusunda kadrların hazırlanmasına və elmi təfəkkürün formalaşdırılmasına öz töhfəsini verməkdədir. Təhlükəsizlik məsələləri ilə yanaşı, NATO-nun Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı, Müdafiə Təhsilinin Genişləndirilməsi Proqramı, Sülh və Təhlükəsizlik naminə Elm Proqramı, eləcə də ikitərəfli əməkdaşlıq planları çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin kadr hazırlığının və elmi tədqiqat layihələrinin həyata keçirilməsində hərbi diplomatiyamızın rolu danılmazdır. Belə ki, hər il yüzlərlə hərbi qulluqçu beynəlxalq təhsil proqramlarına cəlb olunur.

Göründüyü kimi, Azərbaycan hərbi diplomatiyası ötən 30 il müddətində çoxşaxəli fəaliyyət göstərmiş və onun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri qarşılıqlı əməkdaşlıq, regional və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması, eləcə də ordu quruculuğu olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən yürüdülməli və milli maraqlara söykənən hərbi diplomatiya kursu əlverişli geosiyasi mövqeyə malik olan ölkəmizin regional və qlobal sülh və təhlükəsizlik proseslərində güc mərkəzi rolunu oynamasına zəmin yaratmışdır. Dövlət başçısının təşəbbüsü ilə rəsmi Bakının ev sahibliyi etdiyi Rusiya Federasiyasının Müdafiə Nazirliyi və NATO-nun ali rütbəli nümayəndələrinin görüşləri, məhz Azərbaycanın hərbi diplomatiyanın güc mərkəzi rolunu oynamasının bariz nümunəsidir.

Cənubi Qafqaz və Xəzər regionunda Azərbaycan yeni hərbi regional əməkdaşlıq formatlarının əsas təşəbbüskarı kimi çıxış edir. Bütün bu səylər regionun və region dövlətlərinin inkişafına, sülh və sabitliyin qorunmasına yönəlmişdir. Azərbaycan–Türkiyə–Gürcüstan əməkdaşlığı buna əyani sübutdur. Bu kimi regional layihələr nəinki, regionda, həm də qlobal səviyyədə böyük maraq

doğurmuşdur. Faktiki olaraq, bu layihələr regional dövlətlərin və millətlərin maraqlarını qoruyan ortaq maraqlara və qarşılıqlı hörmətə əsaslanır.

“Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi”nin nizama salınması prosesində Azərbaycan daima münaqişənin sülh yolu ilə həllinə çalışmışdır. Lakin Ali Baş Komandanımız bu işğal faktoru ilə heç bir zaman barışmayacağımızı və torpaqlarımızı azad etmək üçün tam əsasımızın olduğunu yüksək tribunallarda dəfələrlə qeyd etmişdir. Məhz aparılmış uğurlu hərbi diplomatiya sayəsində NATO-nun bütün zirvə görüşlərinin Yekun Bəyannaməsində Alyans üzvlərinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə daimi dəstəyi öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın hərbi-diplomatik qələbəsi ilə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsi uzunmüddətli işğala da son qoydu. Qeyd edək ki, Cənubi Qafqaz dünya xəritəsində çox kiçik yer tutmasına baxmayaraq, ona olan maraq regionun coğrafi ölçüsündən qat-qat böyükdür. Bu baxımdan, regionda mövcud olan münaqişələrin həllində sadəcə münaqişə tərəflərinin deyil, bir sıra xarici güclərin də konstruktiv mövqe nümayiş etdirməsi çox önəmlidir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin peşəkarlığının artırılmasına, eləcə də maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinə xüsusi diqqət göstərən Prezident İlham Əliyev, eyni zamanda beynəlxalq arenada Azərbaycanın nüfuzunun artırılması istiqamətində çox ciddi strateji addımlar atmışdır. Bu addımların arxasında, şübhəsiz ki, Azərbaycanın milli maraqları dayanır. Cənab Prezident İlham Əliyevin 2019-cu il fevralın 12-də müsahibəsində qeyd etdiyi kimi: *“Bəzən bizim xarici siyasətimizi tarazlaşdırılmış siyasət kimi qələmə verirlər, ancaq mən hesab edirəm ki, bizim siyasətimiz milli maraqlar üzərində qurulub”* [14, s.58]. Bu baxımdan, 44 günlük müharibədə region dövlətlərinin nümayiş etdirdiyi mövqe çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ermənistanın İkinci Qarabağ müharibəsində birbaşa dəstək gözlədiyi gücləri neytrallaşdıran Ali Baş Komandan İlham Əliyev qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaqla müharibənin müddətini qısaltmış oldu. Bu da müharibədə hərbi-siyasi strategiyanın mükəmməlliyini sübut edir. Prezident İlham Əliyevin *“Erməni əsgərlərin yalnız iki seçimi var: ya Azərbaycan torpaqlarını tərk etsinlər, ya da ki, mütləq şəkildə öləcəklər”* ifadəsini şərh edən Sergey Sovetkin bildirmişdir: *“Əslində bu da bir taktika idi. Səhra fırtınası əməliyyatında İraq Ordusunun əsgərləri koalisiya qüvvələrinin bombardmanı nəticəsində tükənmiş və müqavimət qabiliyyətlərini itirmişdilər. Bu baxımdan bir çox bölmələr döyüşmədən təslim olurdular. Ermənistan ordusu da eyni taleyi yaşayırdı. Qısaca, Ermənistan ordusu XX əsrin ordusudur, Azərbaycan Ordusu isə XXI əsrin elementlərini nümayiş etdirirdi. Bu baxımdan, taktikalarda olan fərq də özünü göstərirdi”* [14, s.58]. Nəticə etibarilə, Prezident İlham Əliyev müasir dünya tarixinə diplomatik və hərbi məharətin mükəmməl sintez olunduğu bir strategiyanı təqdim etdi. Bunu tədqiqatçı Damcan Miskoviç belə ifadə etmişdir: *“İkinci Qarabağ müharibəsində hərbi bacarıq və aktiv diplomatiyanın düşünülmüş kombinasiyası sayəsində ölkəsinin ərazi bütövlüyü və suverenliyini bərpa etməklə, Prezident İlham Əliyev XXI əsrdə hələ heç bir liderin göstərə bilmədiyi bir məharət nümayiş etdirdi”* [14, s.108].

Hərbi əməliyyatlar zamanı hərbi diplomatiyanın rolu danılmazdır. 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycanın hərbi diplomatiyası maddi-texniki tələbatın sürətli şəkildə təmin edilməsi, eləcə də hərbi attaşelik aparatları vasitəsilə hərbi meydanında baş verən hadisələrin qərəzsiz və dürüst olaraq beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında öz vəzifələrinin öhdəsindən uğurla gələ bilmişdir. Belə ki, müharibə həqiqətlərinin hərbi dairələrə çatdırılması və erməni təbliğat maşının qarşısının alınması məqsədilə xarici ölkələrin Azərbaycanda akkreditə olunmuş attaşelikləri və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri ilə iyirmidən artıq görüşlər keçirilmiş, təqdimatlar və müsahibələr verilmişdir.

Nəticə

Hazırda Azərbaycan Respublikası ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş dövlət kimi, müstəqillik tarixinin ən böyük quruculuq dövrünü yaşayır və 30 il ərzində Azərbaycana dəstək verən dost ölkələr işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa-quruculuq işlərində fəal iştirak edirlər. Zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı şanlı keçmişi ilə qürur duyur, ölkənin suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda hər cür fədakarlığa hazır olduğunu nümayiş etdirir. Azərbaycan Respublikasının

Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanının dediyi kimi, “30 illik işğala, azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı dağıntılara baxmayaraq, Azərbaycan gələcəyə nəzər salmağa və öz gələcəyini planlaşdırmağa hazırdır. Ümid edirəm ki, vaxt gələcək və biz, sözün əsl mənasında, Cənubi Qafqazda fəal əməkdaşlıqdan və inteqrasiyadan danışacağıq” [1; 16]. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası regionda güc balansını saxlamaq üçün bütün vasitə və mexanizmlərdən daha effektiv şəkildə faydalanacaq, hərbi diplomatiya sahəsində keçmiş təcrübəsini daha da təkmilləşdirəcək, regional və qlobal inteqrasiya kontekstində bu vasitəni daha məharətlə tətbiq edəcək və müxtəlif yeniliklərə imza ataraq fərqli məsələlərdə bir çox ölkə üçün presedent yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Sadiyev, S. Dövlətlərarası münasibətlərdə hərbi diplomatiyanın rolu // Azərbaycan Ordusu 18 may 2022-ci il, – s. 3; 6.
2. Azərbaycan diplomatiyası / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. <https://files.preslib.az/projects/azdiplomacy/a1.pdf>.
3. Mahmudov, Y. Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi: dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları (dörd cildə) / Y.Mahmudov, K.Şükürov. I cild. Bakı: – 2009. – 512 s.
4. Mahmudov, Y. Azərbaycan diplomatiyası: Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV-XVII yüzilliklər) / Y.Mahmudov. Bakı: Təhsil, – 2006. – 416 s.
5. Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): [2 cildə] / M.C.Qasımlı. – Bakı: Mütərcim, c. 1. – 2015. – 648 s.
6. Rawal, P. Military diplomacy and its role in the foreign policy of Nepal / master’s thesis. – Monterey, 2019. – 94 p.
7. Pajtinka, E. Military diplomacy and its present functions // Security Dimensions. International & National Studies, – 2016. No. 20. – p. 179–194. doi 10.24356/SD/20/9.
8. Pattanaik, A.K. Military Diplomacy: Strengthening Linkages in India’s Neighborhood: [Electronic resource] / Scholar Warrior, Centre for Land War Studies, 72–78. URL: http://www.claws.in/images/journals_doc/1314738670_AtanuKPattanaik.pdf.
9. Sachar, B. S. Military Diplomacy through Arms Transfers: A Case Study of China: [Electronic resource] / Strategic Analysis 28, – April 2004. No. 2. – p. 290-310. URL: <https://doi.org/10.1080/09700160408450134>.
10. Yadav, A. Military diplomacy: Indian perspective // DAV Academic Review, – December 2018. Vol. 1, Issue 4. – p. 63-75.
11. Tan, S., Singh, B. Introduction // Asian Security, – 2012. Volume 8, No. 3. – p. 221-231.
12. Muthanna, K.A. Military Diplomacy // Journal of Defence Studies, – 2011. Volume 5, No. 1. – p. 1-15.
13. Cottey, A., Forster, A. Reshaping Defence Diplomacy: New Roles for Military Cooperation and Assistance. Adelphi Paper 365. – Oxford: Oxford University Press, – 2004. – 83 p.
14. Piriye, H. İkinci Qarabağ müharibəsi. Hərbi-siyasi təhlil / H.Piriye, R.Tahirov, X.İskəndərov. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2022. – 168 s.
15. Azərbaycanın Vətən müharibəsində hərbi-diplomatik və tarixi qələbəsini reallaşdıran müdrik dövlət xadimi / 18.04.2021. <https://bit.ly/3MCA2OP>.
16. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə azərbaycanlılarla ermənilərin birgə yaşayışı mümkündürmü? – ŞƏRH: [Electronic resource] / – June 15, 2021. URL: https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_olunmus_erazilerde_azerbaycanlilarla_ermenilerin_birge_ya_sayisi_mumkundurmu-1807327.

Аннотация

**Азербайджанская военная дипломатия: взгляд в прошлое
Хаял Искандаров, Сади Садиев**

В статье проводится ретроспективный анализ военной дипломатии Азербайджана, разъясняется термин «военная дипломатия» и проводится ее отличие от других видов дипломатии. Представлены гипотезы о военной дипломатии Азербайджана, обосновано значение деятельности военных атташе и миссий в военной дипломатии. Подчеркнута исключительная роль военной дипломатии в 44-дневной Отечественной войне.

Ключевые слова: военная дипломатия, военный атташе, миссия, НАТО, оборонная дипломатия, дипломатия безопасности.

Abstract

**Azerbaijani military diplomacy: a look at the past
Khayal Iskandarov, Sadi Sadiyev**

The article provides a retrospective analysis of Azerbaijan's military diplomacy, explains the term military diplomacy and distinguishes it from other types of diplomacy. Hypotheses on Azerbaijan's military diplomacy are presented, the importance of the activities of military attachés and missions in military diplomacy is substantiated. The exceptional role of military diplomacy in the 44-day Patriotic War is highlighted.

Keywords: military diplomacy, military attaché, mission, NATO, defense diplomacy, security diplomacy.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18.04.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 10.05.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 06.06.2022

UOT 616

ÜRƏYİN İŞEMİK XƏSTƏLİYİNİN ERKƏN DİAQNOSTİKASI PROBLEMI

Aysel Məsimova

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

E-mail: dr.ayselmasimova@gmail.com

Xülasə. Məqalədə ürəyin işemik xəstəliyinin yayılma dərəcəsi haqqında məlumat verilir, ÜİX-nin erkən diaqnostikası probleminin tibbi-sosial əhəmiyyəti müəyyən edilir, ürək-damar ağrılaşmalarının qarşısının alınmasında ürəyin işemik xəstəliyinin diaqnostikasının qiymətləndirilməsi aparılır. Xəstəliyin diaqnostikası üçün klinik metodlarla yanaşı, instrumental metodlar da tətbiq olunur ki, onlardan da koronar arteriyaların zədələnmə dərəcəsinin təyini və qiymətləndirilməsi zamanı “qızıl standart” kimi çıxış edən və tətbiqi sayəsində ÜİX-nin diaqnostikasının təməlini təşkil edən koronaroangiografiya, ventrikuloqrafiya, koronardaxili ultrasəs metodlarının qısa icmalı verilir, müalicənin optimallaşdırılması zamanı diaqnostik tədbirlər alqoritmləri göstərilir.

Açar sözlər: ürəyin işemik xəstəliyi (ÜİX), ateroskleroz, koronaroangiografiya, stenokardiya, ventrikuloqrafiya, koronardaxili ultrasəs.

Giriş

Müasir ədəbiyyatda ÜİX-nin diaqnostika və müalicəsi alqoritmi kifayət qədər dəqiq və strukturlaşdırılmış şəkildə işlənmişdir. Lakin diaqnostika və müalicə metodlarının ildən-ilə təkmilləşməsinə, profilaktikasına yönələn böyük maliyyə xərclərinə baxmayaraq, ÜİX dünyada ölümün əsas səbəbi olaraq qalmaqdadır. Azərbaycanda bu xəstəlik 54% hallarda ölümlə nəticələnir. 30–70 yaş arasında olan şəxslərdə bu, ən azı 44% təşkil edir. Xəstəliyin “cavanlaşması” ilə bağlı son illər ölüm halları əmək qabiliyyətli və peşə baxımından daha hazırlıqlı insanlar arasında qeydə alınır ki, bu da ölkə iqtisadiyyatına təsirsiz ötürür.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində ÜİX tezliyinin artması da ciddi narahatlıq doğurur. Belə ki, Silahlı Qüvvələrin Baş Klinik Hospitalının (SQBKH) Ürək-Damar Cərrahiyyəsi şöbəsində müalicə alan hərbi qulluqçuların böyük hissəsi ÜİX-dən əziyyət çəkir. Məhz ürəyin işemik xəstəliyi müqavilə üzrə hərbi qulluq keçən hərbiçilərin sağlamlıqla bağlı Silahlı Qüvvələrdən tərxis olunmasının əsas səbəbidir [1]. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin zabit heyəti arasında da ürək-damar xəstəliklərinin, ilk növbədə də ÜİX-nin artım tendensiyası müşahidə olunur. Belə ki, 2013–2014-ci illərdə zabit heyətində ÜİX halları 0,2–0,4% təşkil edirdisə, 2017-ci ildə bu göstərici 2%-i ötdü. Eyni zamanda, 2017–2019-cu illərdə ÜİX-nin artımı 1,33% təşkil etmişdir. Müqavilə üzrə xidmət keçən hərbi qulluqçularda ÜİX qeyri-infeksiyon xəstəliklər kateqoriyasında birinci yeri tutur.

Cavan şəxslər arasında ölüm hallarının yüksək olması və vaxtında diaqnostika edilməməsi səbəbindən işemik kardiomiopatiya kimi ağır fəsadın inkişafı, nəticədə isə pasiyentlərin sosial aktiv yaşda erkən əlilliyi, bu xəstəliyin erkən diaqnostikası məsələsini mühüm tibbi-iqtisadi problemə çevirir. ÜİX zamanı vaxtında qoyulmuş diaqnoz həm gənc pasiyentlərdə ömrün uzanmasını, həm də onların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasını təmin edir.

ÜİX koronar arteriyalardan (KA) keçən qan axınının pozulması nəticəsində miokardın zədələnməsidir [1–4]. KA zədələnməsi həm üzvi (dönməz), həm də funksional (keçici) mənşəli ola bilər. Şübhəsiz ki, KA-nın üzvi zədələnməsinin əsas səbəbi stenozlu aterotrombozdur. KA-nın funksional zədələnməsinin səbəblərinə spazm, trombositlərin keçici aqreqasiyası və damardaxili trombozda daxildir. Əksər hallarda (~95%) ürəyin işemik xəstəliyinin inkişafının əsas səbəbləri epikardial damarların stabil anatomik aterosklerotik və (və ya) funksional stenozu və (və ya) mikrodamar disfunksiyadır [1; 2].

Bütövlükdə miokardın işemiyası miokardın oksigenə olan tələbatının, onun magistral koronar arteriyalar vasitəsilə çatdırılma imkanını üstələdiyi halda meydana gəlir. İşemiyanın yaranma mexanizmlərinə aşağıdakılar aiddir:

– koronar ehtiyatın azalması (miokardın metabolik tələbatlarının artması zamanı koronar qan axınını artırmaq qabiliyyəti);

– koronar qan axınının birincili azalması.

Sübut edilmişdir ki, miokardın oksigenə olan tələbatını üç əsas amil şərtləndirir və bu göstəricilərdən hər biri nə qədər yüksək olsa, miokard tərəfindən oksigen istehlakı da bir o qədər yüksək olar:

– sol mədəciyin (SM) divarlarının gərginliyi;

– ürək yığılmasının tezliyi (ÜYT);

– miokardın yığılma qabiliyyəti.

Avropa Kardiologiya Cəmiyyətinin 2019-cu il tövsiyələrində ÜİX-nin stabil formalarının müalicəsinə dair yeni düzəlişə [10] xroniki koronar sindromlar (XKS) anlayışı daxil edilmiş və stabil ÜİX olan xəstələrdə ən çox rast gəlinən aşağıdakı altı klinik senari müəyyənləşdirilmişdir: 1) ÜİX ilə bağlı şübhə olan (stabil stenokardiya simptomları olan) və (və ya) tənəffüsəlik olan pasiyentlər; 2) ilk dəfə yaranan ürək çatışmazlığı (ÜÇ) və ya sol mədəcik disfunksiyası və ÜİX ilə bağlı şübhə olan xəstələr; 3) simptomuz və simptomların stabilləşməsi KKS-dan sonra bir ildən az müddətdə baş verdiyi simptomlu pasiyentlər və (və ya) revaskulyarizasiya olunmuş xəstələr; 4) simptomuz və ya ÜİX-nin ilkin diaqnostikasından və ya revaskulyarizasiyadan sonra bir ildən çox müddətdə olan simptomlu pasiyentlər; 5) stenokardiya klinikası olan və onun vazospastik və ya mikrovaskulyar xarakterli olmasına şübhə olan pasiyentlər; 6) skrinq zamanı ÜİX aşkarlanan simptomuz xəstələr.

Stabil ÜİX-nin uzun illər ərzində nisbətən xoşxassəli gedişi ola bilər [1; 2; 5]. Stabil simptomlu və ya simptomuz fazalar fərqləndirilir ki, bu fazaların da arası kəskin koronar sindromun (KKS) inkişafı ilə kəsilə bilər. Koronar arteriyaların aterosklerozunun (KAA) və ürək çatışmazlığının (ÜÇ) tədricən inkişaf etməsi xəstələrin funksional aktivliyinin azalmasına, bəzən isə kəskin ürək-damar ağırlaşmalarına (ÜDA), o cümlədən fatal ağırlaşmalara gətirib çıxarır.

Kanada Kardioloji Cəmiyyətinin təsnifatına görə, stenokardiyanın 4 funksional sinfi (FS) fərqləndirilir [5] (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Stenokardiyanın 4 funksional sinfi

Funksional sinif I	Funksional sinif II	Funksional sinif III	Funksional sinif IV
“Latent” stenokardiya. Pristuplar yalnız ekstremal gərginlik zamanı yaranır.	Stenokardiya pristupları adi yüklənmə zamanı (yeriyəndə, dağa çıxanda, pilləkənlə qalxanda (>1–2), bol yeməkdən, güclü stressdən sonra yaranır.	Stenokardiya pristupları fiziki aktivliyi kəskin şəkildə məhdudlaşdırır: cüzi yüklənmə zamanı – orta tempdə yeriyəndə, yaranır.	Stenokardiyanın yaranması səbəbindən istənilən minimal yüklənməni yerinə yetirməyin mümkünsüzlüyü. Pristuplar sakit vəziyyətdə yaranır. Anamnezdə çox vaxt miokard infarktı, ürək çatışmamazlığı olur.

Alınmış nəticələr və onların təhlili

Xroniki ÜİX-nin diaqnostikası 4 metoda əsaslanır:

- sorğu-sual və anamnezin toplanması
- fizikal müayinə
- instrumental tədqiqatlar
- laborator tədqiqatlar

Cədvəl 2-də xroniki ÜİX-yə şübhə olduqda və sübut edilmiş ÜİX olan şəxslərdə müalicənin optimallaşdırılması zamanı diaqnostik tədbirlər alqoritmi verilmişdir.

Cədvəl 2. Xroniki ÜİX-nə şübhə olduqda, diaqnostik tədbirlər alqoritmi

Anamnezin toplanması, sənədlərin analizi, həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi
Fizikal müayinə Sinədə ağrı tutması zamanı və ya dərhal sonra 12 aparmada EKQ qeydiyyatı
Sakit vəziyyətdə 12-kanal EKQ-nin qeydiyyatı
12-kanal EKQ-nin döş qəfəsində ağrı pristupları yarandıqda və ya pristupdan dərhal sonra qeydiyyatı
Qan dövranı çatışmazlığına şübhə olduqda, döş qəfəsinin rentgenoqrafiyası
Qeyri-tipik simptomlar zamanı və ağciyər xəstəliklərinə şübhə olduqda, döş qəfəsinin rentgenoqrafiyası
Transtorakal Exokardioqrafiya 1) qeyri-koronar səbəbləri istisna etmək; 2) miokardın lokal yığılma qabiliyyətini qiymətləndirmək; 3) riski stratifikasiya etmək məqsədilə SMÜAF-ı qiymətləndirmək və; 4) SM-nin diastolik funksiyasını qiymətləndirmək üçün
Yanaşı paroksizmal aritmiyaya şübhə olduqda, ambulator EKQ monitorinqi
Vazospastik stenokardiyaya şübhə olduqda, ambulator EKQ monitorinqi
ÜİX-yə şübhə olan xəstələrdə ekstrakardial ateroskleroza (divarların qalınlaşması, aterosklerotik pləklər) aşkar etmək üçün yuxu arteriyaların ultrasəs müayinəsi
Hemoqlobin səviyyəsini və leykositlər formulu təyin etməklə qanın klinik analizi
ŞDT2 skriningi: acqarına qanda qlükozanın və HbA1C miqdarı. Məlumat olmadıqda, qlükoza toleranlıq testi
Böyrək funksiyasını qiymətləndirmək üçün kreatinin klirensini hesablamaq üçün plazma kreatinin miqdarı
Acqarına qanın lipid spektri (ÜX, ASLX, YSLX, TQ miqdarı)
Qalxanvari vəz xəstəliklərinə şübhə olduqda, qalxanvari vəzin funksiyasının laborator müayinəsi
Yenicə statin qəbul etməyə başlayan xəstələrdə qaraciyərin funksiyasının tədqiqi
Statin qəbulu fonunda miopatiya simptomlarından şikayət edən şəxslərdə qanda kreatininfosfokinazanın aktivliyi
Ürək çatışmazlığına şübhə olduqda, qanda BNP/proBNP miqdarı

Qeyd: ŞDT2 – şəkərli diabet tip 2; HbA1C – qlükozalaşmış hemoqlobin; ÜX – ümumi xolesterin; ASLX – aşağı sıxlıqlı lipoproteidlər xolesterini; YSLX – yüksəksıxlıqlı lipoprotein xolesterini; TQ – triqliseridlər; BNP/proBNP – beyin natriumretik peptid.

ÜİX-nin diaqnostikasında instrumental müayinələr mühüm yer tutur. Klassik qeyri-invaziv diaqnostika metodları (sakit vəziyyətdə EKQ, ExoKQ və sutkalıq EKQ monitorinqi) ilə yanaşı, klinik praktikada invaziv diaqnostika metodlarından da geniş istifadə olunur. Aşağıda instrumental diaqnostika metodlarının qısa icmalı verilir.

Sakit vəziyyətdə EKQ. Sakit vəziyyətdə 12 kanallı EKQ qeydinin aparılması bütün xəstələrdə göstərişdir. Yüklənmədən kənar ağırlaşmayan xroniki ÜİX-də miokardın işemiyasının spesifik EKQ əlamətləri, adətən, olmur. Sakit vəziyyətdə EKQ-də ÜİX-nin yeganə spesifik əlaməti keçirilmiş miokard infarktından sonra miokarddakı iriocaqlı çapıq dəyişikliklərdən ibarət olur.

“T” dişciyin təcrid olunmuş dəyişiklikləri, bir qayda olaraq, elə də spesifik olmur və xəstəliyin klinikası və digər müayinələrin məlumatları ilə müqayisəni tələb edir.

Döş qəfəsində ağrı tutması zamanı EKQ qeydiyyatı daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Ağrı zamanı EKQ-də heç bir dəyişiklik yoxdursa, bu cür xəstələrdə ÜİX ehtimalı az olur, tam istisna da edilmir. Ağrı tutması zamanı və ya ondan dərhal sonra EKQ-də hər hansı bir dəyişikliyin yaranması ÜİX ehtimalını xeyli artırır. EKQ-də aşkarlanan işemik dəyişikliklər xoşagəlməz proqnostik əlamətdir.

Postinfarkt kardioskleroz nəticəsində dəyişmiş EKQ olan xəstələrdə, hətta tipik stenokardiya tutması zamanı belə EKQ dəyişiklikləri olmaya, az spesifik və ya yalnız pozitiv ola bilər (amplitudanın azalması və əzəldən mənfə T dişcikliyənin reversiyası). Yadda saxlamaq lazımdır ki, mədəciklərarası blokadalar fonunda ağrı tutması zamanı EKQ qeydiyyatı məlumat vermir. Bu halda həkim yanaşı klinik simptomlara əsasən, tutmanın xarakterinə və müalicə taktikasına dair qərar verir.

Sutkalıq EKQ monitorinqi. EKQ monitorinqi yanaşı aritmiyalara şübhə olduqda, habelə yanaşı xəstəliklərə (dayaq-hərəkət aparatı xəstəlikləri, periodik axsama, dinamik fiziki yüklənmə zamanı qan təzyiqinin ifadəli artıma meyilli olması, zəifləmə, tənəffüs çatışmazlığı) görə yüklənmə probunu yerinə yetirmək mümkün olmadıqda, xronik ÜİX olan bütün xəstələrə göstərilir.

Bu, ağrılı və ağrısız miokard işemiyasının yaranma tezliyini təyin etməyə, habelə vazospastik stenokardiya ilə diferensial diaqnostika aparmağa imkan verir.

ÜİX-nin diaqnostikasında EKQ monitorinqinin həssaslığı 44–81%, spesifikliyi 61–85% təşkil edir. Bu diaqnostika metodu keçici miokard işemiyasını aşkar etmək üçün fiziki yüklənmə sınaqlarından daha az məlumat verir.

Sutkalıq EKQ monitorinqi zamanı proqnostik əlverişsiz tapıntılar aşağıdakılardır:

- miokard işemiyasının toplam uzun müddət davamlılığı;
- miokard işemiyası zamanı mədəcik aritmiyaları epizodları;
- aşağı ÜYT zamanı miokard işemiyası (<70 vuruş/dəq).

EKG monitorinqi zamanı miokard işemiyasının toplam müddətinin sutkada >60 dəq. olduğu üzə çıxarılsa, xəstənin KAQ-a göndərilməsi və sonrakı miokard revaskulyarizasiyası üçün ciddi səbəbdir çünki, bu, koronar arteriyaların ağır zədələnməsindən xəbər verir.

Exokardioqrafik müayinə. Tədqiqat xroniki ÜİX-nyə şübhə olan və sübut edilmiş diaqnozlu bütün xəstələrdə aparılır. Sakit vəziyyətdə exokardioqrafiyanın (ExoKQ) əsas məqsədi stenokardiyanın aortal qapaq qüsurları, perikardit, aortanın laylanan anevrizması, hipertrofik kardiomiopatiya, mitral qapaq prolapsı və digər xəstəliklər zamanı sinədə qeyri-koronarogen ağrı ilə diferensial diaqnostikasının aparılmasıdır. Bundan başqa, ExoKQ miokardın hipertrofiyasının və sol mədəciyin disfunksiyasının üzə çıxarılması və stratifikasiyasının əsas üsuludur.

Koronaroangiografiya koronar arteriyaların zədələnmə dərəcəsinin təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi zamanı “qızıl standart” kimi çıxış edir. O, ürək damarlarının aterosklerotik dəyişikliklərinin və zəruri olduqda, invaziv müdaxilənin növünü, revaskulyarizasiya metodunu dəqiq təyin etməyə imkan verir. Koronaroangiografiya ölkəmizdə səhiyyə sahəsində aparılan islahatlar sayəsində ÜİX-dən əziyyət çəkən insanlar üçün daha əlçatan olmuşdur. Xroniki ÜİX-də KAQ üçün göstərişlər aşağıdakılardır:

- qeyri-müəyyən hallarda ÜİX-nin diaqnozunun verifikasiyası;
- sübut olunmuş ÜİX-də miokardın revaskulyarizasiyası taktikasının təyin edilməsi;
- ürəyin işemik xəstəliyinin medikamentoz müalicəsi təsirsiz olduqda;
- klinik məlumatlara və qeyri-invaziv tədqiqatların nəticələrinə görə ürək-damar ağırlaşmaları riski yüksək olduqda.

Əsaslandırılmış KAQ üçün sorğu-sual, müayinə və qeyri-invaziv instrumental tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş bütün məlumatlar kompleksini nəzərə almaq lazımdır.

Apriori olaraq, ölüm riski yüksək olan və ürək-damar ağırlaşmaları olan xəstələrdə KAQ-nin aparılması daha vacibdir, çünki bu xəstələrdə tədqiqat zamanı bu riski azaltmaq məqsədilə, adətən, miokard revaskulyarizasiyası üsuluna dair qərar qəbul edilir. Ürək-damar ağırlaşmaları riski aşağı

olduqda, KAQ məqsədəuyğun deyil çünki, onun nəticələri, adətən, müalicənin gedişinə təsir göstərmir, müvafiq olaraq, proqnozu dəyişmir. Lazım gələrsə, KAQ intrakoronar ultrasəs müayinəsi (İUM) ilə tamamlanır.

KAQ məlumatları ÜİX diaqnozunu sübuta yetirmək, bu xəstəlikdə ağırlaşmalar və sağqalma tezliyini proqnozlaşdırmaq üçün ən mühüm meyarlardan biridir.

Praktikada zədələnmiş damarların sayına (birdamarlı, ikidamarlı, üçdamarlı) görə koronar arteriyaların aterosklerozunun təsnifatından istifadə olunur.

Sübut olunmuşdur ki, koronar arteriyaların proksimal bölmələrində stenozların əlverişsiz proqnostik rolu distal sahələrdəki stenozların rolundan daha yüksəkdir. Əlavə olaraq, sol koronar arteriyanın gövdəsinin və ön enən arteriyanın proksimal hissəsinin stenozlaşması olan xəstə qrupları da qeydə alınır.

ÜİX-nin təklif olunan proqnostik indeksinin əsasında koronar arteriyaların aterosklerozunun yayılma dərəcəsi durur (Cədvəl 3).

Zədələnmənin ağırlıq əlamətlərinin proqnostik çəkisi 0-dan (intakt koronar arteriya) 100-ə (sol koronar arteriyanın stenozlaşması) qədər dəyişir.

Cədvəl 3. Koronar arteriyaların zədələnməsinin proqnostik göstəriciləri

Aterosklerozun yayılma dərəcəsi və KA-nın stenozlaşma dərəcəsi (% stenozlaşma)	Proqnostik göstərici (0–100)	5 illik sağqalma (%)
1 KA-nın zədələnməsi (75%)	23	93
>1 KA-nın zədələnməsi (50–74%)	23	93
1 KA-nın zədələnməsi (>95%)	32	91
2 KA-nın zədələnməsi	37	88
2 KA-nın zədələnməsi (hər iki stenoz >95%)	42	86
1 KA-nın zədələnməsi, ÖEA-nın proksimal şöbəsində stenoz >95%	48	83
2 KA-nın zədələnməsi, ÖEA-nın stenozu >95%	48	83
2 KA-nın zədələnməsi ÖEA-nın proksimal şöbəsində stenoz >95%	56	79
3 KA-nın zədələnməsi	56	79
3 KA-nın zədələnməsi, stenozlardan biri >95%	63	73
3 KA-nın zədələnməsi, ÖEA-nın proksimal şöbəsində stenoz 75%	67	67
3 KA-nın zədələnməsi, ÖEA-nın proksimal şöbəsində stenoz >95%	74	59

Qeyd: KA – koronar arteriya; ÖEA – sol koronar arteriyanın enən budağı.

Ventrikuloqrafiya. Bəzən koronaroangiografiya ventrikuloqrafik müayinə ilə tamamlanır. Ventrikuloqrafiyanın aparılması üçün əsas göstəriş sol mədəciyin ümumi və lokal yığılma qabiliyyətinin ətraflı qiymətləndirilməsidir. Ventrikuloqrafiya zamanı aşkar edilmiş sol mədəcik disfunksiyası bütün formalı ÜİX xəstələrin sağqalmasını proqnozlaşdırmaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ventrikuloqrafiya exokardioqrafik tədqiqat məlumatverici olmadıqda aparılır.

Koronardaxili ultrasəs müayinə. Bu, KAQ-i tamamlayan nisbətən yeni bir diaqnostik müayinə üsuludur. Bu metodda KAQ-yə xas olan bəzi çatışmazlıqlar yoxdur, çünki aterosklerotik piləklərin səthini və daxili strukturunu öyrənməyə, koronar arteriyaların trombozunu aşkar etməyə və piləklərin ətrafındakı damar divarının vəziyyətini araşdırmağa imkan verir. Bundan əlavə, koronardaxili ultrasəs müayinənin köməyi ilə adi proyeksiyalarda KAQ zamanı kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi çətin olan mürəkkəb konfigurasiyalı piləkləri daha dəqiq verifikasiya etmək

mümkündür. Bu metodun adı KAQ zamanı normal və ya bir qədər dəyişmiş KA-nın aşkar edilməsində əhəmiyyəti daha böyükdür. Tədqiqat xroniki ÜİX zamanı geniş tətbiq üçün göstəriş edilmir.

Nəticə

ÜİX, Azərbaycan Respublikasında əmək qabiliyyətli insanların erkən əlilliyinin və ölümünün əsas səbəblərindən biridir. Deməli, xəstəliyin erkən üzə çıxarılması və diaqnostikası profilaktika tədbirlərinin işlənilib-hazırlanmasında mühüm yer tutur. Bu gün üçün sorğu-sual və anamnezin toplanması, fizikal və laborator tədqiqatlarla yanaşı, instrumental tədqiqatlar geniş şəkildə tətbiq olunur, onlara da exokardioqrafik müayinə, koronar arteriyaların zədələnmə dərəcəsinin təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi zamanı “qızıl standart” kimi çıxış edən koronarografiya, ventrikuloqrafiya, koronardaxili ultrasəs müayinə aiddir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Азизов, В.А., Хатамзаде, Э.М. Современная характеристика возрастной динамики смертности населения вследствие болезней системы кровообращения в Азербайджане. // Кардиологический вестник, – 2015. №3, – с. 34-40.
2. Акарачкова, Е.С., Котова, О.В., Вершинина, С.В., Рябоконт, И.В. Стресс и расстройства адаптации: [Электронный ресурс] / Лечащий врач. Медицинский научно-практический портал. URL: <https://www.lvrach.ru/2014/06/15435991/> (ссылка активна на 12.09.2018).
3. Артериальная гипертензия у взрослых (Клинические рекомендации Российского медицинского общества по артериальной гипертензии, 2016): [Электронный ресурс] / URL: <http://webmed.irkutsk.ru/doc/pdf/fedhypert.pdf> (дата обращения 30.09.2018).
4. Арутюнов, Г.П., Бойцов, С.А., Воевода, М.И. и др. Коррекция гипертриглицеридемии с целью снижения остаточного риска при заболеваниях, вызванных атеросклерозом: [Электронный ресурс] / Заключение Совета экспертов. Российский кардиологический журнал, – 2019. №9, – с. 44-51. URL: doi: 10.15829/1560-4071-2019-9-44-51
5. Ахмеджанов, Н.М. Анализ распространенности гиперхолестеринемии в условиях амбулаторной практики (по данным исследования АРГО). // Н.М.Ахмеджанов, Д.В.Небиеридзе, А.С.Сафарян [и др.] часть 1. Рациональная Фармакотерапия в Кардиологии – 2015. 11(3), – с. 253-260.
6. Баланова, Ю.А. Распространенность курения в России. Что изменилось за 20 лет? // Ю.А.Баланова, С.А.Шальнова, А.Д.Деев [и др.] Профилактическая медицина, – 2015. 18(6), – с.47-52.
7. Бойцов, С.А. Регистр сердечно-сосудистых заболеваний (РЕКВАЗА): диагностика, сочетанная сердечно-сосудистая патология, сопутствующие заболевания и лечение в условиях реальной амбулаторно-поликлинической практики. // С.А.Бойцов, М.М.Лукьянов, С.С.Якушин [и др.] Кардиоваскулярная терапия и профилактика, – 2014. 13(6), – с. 44–50.
8. Брюн, Е.А. Профилактика и лечение табачной зависимости. // Е.А.Брюн, О.Ж.Бузык, О.Т.Кутушев [и др.] Методические рекомендации Департамента здравоохранения г. Москвы, части 1 и 2, – 2016. №29, – с. 60.
9. Верткин, А.Л., Скотников А.С. Коморбидность. Лечащий врач. // – 2013. №8, – с. 3-6.
10. Винокуров, В.Л. Медико-социальный портрет военнослужащих, проходящих службу в условиях военно-морского базирования, по данным выборочного исследования. // В.Л.Винокуров, Г.Я.Клименко, И.Н.Мазуров. – Воен-мед журнал, – 2003. №3, – с. 23-5.

Аннотация

Проблема ранней диагностики ишемической болезни сердца

Айсель Масимова

В статье приведены сведения о распространенности ишемической болезни сердца, выявлена медико-социальная значимость проблемы ранней диагностики, дана оценка диагностики ишемической болезни сердца в профилактике сердечно-сосудистых осложнений. В дополнение к клиническим методам для диагностики заболевания используются инструментальные методы, включая коронарную ангиографию, вентрикулографию и внутрикоронарное ультразвуковое исследование, которые действуют как «золотой стандарт» при определении и оценке степени повреждения коронарных артерий и составляют основу диагностики ишемической болезни сердца, приводятся алгоритмы проведения диагностических мероприятий при оптимизации лечения.

Ключевые слова: ишемическая болезнь сердца, атеросклероз, коронарография, стенокардия, вентрикулография, внутрикоронарное ультразвуковое исследование.

Abstract

The problem of early diagnosis of coronary heart disease

Aysel Masimova

The article provides information on the prevalence of ischemic heart disease, the medical and social significance of the problems of early diagnosis, the assessment of the diagnosis of ischemic heart disease in the prevention of coronary heart disease. In addition to clinical methods for diagnosing the disease, instrumental methods are used, including coronary angiography, ventriculography and intracoronary ultrasound, which act as the “gold standard” in determining and assessing the degree of damage to coronary arteries and form the basis for diagnosing coronary heart disease, algorithms for carrying out diagnostic measures for optimizing treatment.

Keywords: ischemic heart disease, atherosclerosis, coronary angiography, angina pectoris, ventriculography, intracoronary ultrasound.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 29.04.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.05.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 08.06.2022

ELMI MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi-xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirler arası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı və telefon nömrələri qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5–6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldığı elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6–10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnə bilər. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələbləri əsas götürülməlidir.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı”ndan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, məqalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski, eləcə də məqalə müəllif(lər)i ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələrini təqdim etməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков – азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным черным шрифтом название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное звание и воинское звание для военнослужащих), место работы с указанием адреса(ов), адрес

электронный почты и номер телефона. Далее должны быть приведены ключевые слова на азербайджанском, русском и английском языках (состоящих из 5–6 слов), а затем краткая аннотация (не более 100 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6–10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страницы со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводится краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрываются решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

Библиографическое описание цитируемого источника должно соответствовать требованиям Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела «Использованная литература», кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, сведения об авторе(ах) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Автор(ы) вместе со статьей должен(ы) предоставить выписку из протокола заседания кафедры или учреждения рекомендовавшего ее для публикации, один экземпляр напечатанной статьи, его электронный вариант, написанный на диске CD или же DVD, а также контактные телефонные номера.

Поступившие в редакцию статьи после рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала в письменной форме уведомит об этом автора (ов).

RULES FOR COMPILING SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this journal must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by its scope (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, and national security). The articles can be submitted in three (Azerbaijan, Russian and English) languages.

An article should be typed in MS WORD text edited in Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) indexes are to be put on the left top of the first page. The topic of the article, information about the author, (full name, scientific degree, scientific position, military rank for servicemen), the names of the institutions, where the authors work for, the address of the very institutions, authors' e-mail account and phone numbers must be given in bald black colour. After this information, keywords in three languages (Azerbaijan, Russian, English) consisting of 5–6 words, then abstract (no more than 100 words) in the language in which the article is produced are to be written. The essence of the study, scientific results achieved by the author(s), scientific significance, practicality are to be briefly written in the abstract.

The text of the article is to be 6–10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right bottom of each page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photos may be included by inserting them in the text of the article.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket at the end of the sentence, which is extracted from a source. (For example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of the article is to be in the same sequence with the citations in the article. The sources of the late 10 years should be preferred in the reference list.

While giving the bibliographic description, the requirements of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be met.

The abstract of the article is to be designed in two more languages besides the language, the article is written. The abstracts in various languages must be appropriate to the content of the article. Scientific results, topicality of the subject, essence for applicability are to be reflected in the abstract. The abstracts must be scientifically and grammatically edited. In either abstract, the full name of the article and the author must be put on.

Contact number is to be noted at the end of the article to keep in touch with the author. While the author submits the article, an excerpt from a protocol of the organization or department where he or she works, a printed copy of the article, herewith a burnt digital copy on CD or DVD are to be handed over as well.

Only twice reviewed papers will be published in the journal after being considered by the editor. When paper is rejected then author will be informed about it.

Çapa imzalanıb 14.09.2022. Ofset çap üsulu.
Formatı 60/84 1/8. Fiziki ç.v.9. Sifariş 763.

Hərbi Nəşriyyatın mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, akad. Ş.Mehdiyev 144,
"Qızıl Şərq" hərbi şəhərçiyi

№ 2(8)

